

KAÇARLAR DÖNEMİNDE TÜRK KİMLİĞİ VE TÜRKÇENİN KONUMU MESELELERİ ÜZERİNE

ON TURKISH IDENTITY AND THE POSITION OF TURKISH LANGUAGE IN THE QAJAR PERIOD

Prof. Dr. Namiq MUSALI*
Kastamonu Üniversitesi
namiq.musali@gmail.com

Özet

Kaçar hanedanının saltanat dönemi (1796-1925), Gaznelilerden başlayarak İran'da süre gelen yaklaşık bin yıllık Türk iktidarının son aşamasını teşkil etmiştir. Kendi etnik kimliklerinin farkında olan Kaçar şahları Türk soyundan geldikleriyle her daim iftihar etmiş ve bu husus, dönemin tarihî kaynaklarına yansımıştır. Önceki Türk hanedanları zamanında olduğu gibi Kaçarlar devrinde de sarayda ve orduda Türkçe konuşmaya devam edilmiş, bazı resmî yazışmalar Azerbaycan ve Çağatay Türkçelerinde yürütülmüş, Türkler devletin üst kademelerinde etkin olmuşlardır. Yine bu dönemde İran'da Türk kültürüne özgü pek çok unsurların kendi varlığını ve hatta gelişimini sürdürdüğü söz konusu olup, On iki hayvanlı Türk takvimi devletin resmî takvimi olarak işlev görmektedir, idarî teşkilatta Türkçe terimler aktif bir şekilde kullanılmakta, hanedan üyeleri ve yöneticiler o dönemde Osmanlı'nın idareci sınıfları arasında görüldüğünden daha fazla Türkçe isimler taşımakta, okullarda Türkçe eğitim verilmekte, Kaçar ülkesinde Türkçe eserler yazılmakta ve matbaalarca basılmakta idi.

---

* ORCID: orcid.org/0000-0003-1291-8380

Kaçarların Türk oldukları iyi bilinmekle beraber bu hanedanın Türk kimliğine ne kadar değer verdiğine ve ne denli Türklük bilinci taşıdığına yönelik çalışmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Ayrıca bahsi geçen dönemde Türkçenin durumunun ve konumunun ne olduğu hakkında da şimdiye kadar kapsamlı bir değerlendirme yapıldığı söylenemez. Makalemiz çerçevesinde gerek Doğu, gerekse de Avrupa kaynaklarını ve belgelerini incelemeye tabi tutmak suretiyle bu meseleye açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Kaçarlar, İran, etnik kimlik.

Abstract

The reign of the Qajar dynasty (1796-1925) constituted the last stage of nearly a thousand years of Turkish rule in Iran, which began with the Gaznavids. The Qajar shahs, who were aware of their ethnic identity, boasted that they came from the Turkish lineage, and this issue was reflected in the historical sources of that period. Turkish was continued to be a dominant language in the palace, and the army and some official correspondences were carried out in Azerbaijani and Chagatai Turkic languages, and the Turks were active in the upper echelons of the state at the time of Qajars, similar to the previous Turkish dynasties. In this period, many specific elements of Turkish culture were maintained in Iran, and the Turkish Twelve-Year Animal Cycle Calendar was used as the official calendar. The Turkish terms were used actively in the administrative organization; dynastic members and administrators had more Turkish names than the ruling class at that time in the Ottoman Empire. Furthermore, there were lessons on Turkish language in schools, works in Turkish were written and printed in the Qajar State.

Despite the well-known fact that Qajars were Turks, few attempts have been made to study the Turkish identity and Turkish consciousness of this dynasty. Moreover, the status and position of Turkish language of that period has been a rather neglected subject until now. In the current article we have tried to clarify this issue by examining both the Eastern and European sources and documents.

Keywords: Azerbaijani Turkish, Chagatai Turkish, Qajars, Iran, ethnic identity.

Giriş

1925 yılında İran'da Türk kökenli Kaçar hanedanının iktidarına son vererek Fars milliyetçiliğine dayanan Pehlevî hanedanını tesis eden Rıza Şah Pehlevî daha saltanat tahtına oturmadan önce, 7 Şevval 1342 / 13 Mart 1924 Perşembe günü "Mîhen" gazetesinde yayımlanmış olan bir açıklamasında şöyle demişti: "İtiraf etmeliyiz ki bin yıldan daha fazla bir müddette İran, Türk fatihlerin hâkimiyeti altında yaşamıştır"¹. İran konusunda uzman olan pek çok Batılı müsteşrikler de benzeri görüşler beyan ederek, Gaznelilerin İran'a hâkim oluşundan Kaçarların çöküşüne kadar İran'ın Türkler tarafından yönetildiği gerçeğine vurgu yapmışlardır. Örneğin Alman Türkolog Gerhard Doerfer, "997'den 1925'e değin, yani hemen hemen bin yıl boyunca İran'ın Türk egemenliği altında kalmış olmasından" söz ederek, "bu bin yıl boyunca İran'da saray ve ordu mensupları ve soylular sınıfı Türklerden oluşmuştur" diye bir sonuca varmaktadır (1987: 243). Amerikan bilim adamı John Masson Smith'e göre, "İran tarihinin son bin yılı en iyi bir şekilde Turan Dönemi diye isimlendirilebilir" (1978: 57). İtalyan oryantalist Alessandro Bausani ise bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Kısa zaman aralıkları hariç, Miladî 1000 yılından 1925 yılına varıncaya kadar İran'ın kaderi ardışık Türk hanedanları tarafından yönetilmiştir" (1971: 129).

Kaçarlar devri, İran üzerindeki Turan iktidarı döneminin son halkası olarak karşımıza çıkmasına rağmen belki de Türk tarihi açısından bu bin yıllık sürecin en az araştırılmış ve en az tanıtılmış olan sayfasını teşkil etmektedir. Özellikle de adı geçen hanedanın nasıl bir millî hüviyete ve bilince sahip olduğu bahsi izaha muhtaç bir meseledir. Konuya odaklanmamızı gerektiren sebep de bu ihtiyaçtan doğmuştur. Bu bağlamda öncelikle Kaçar hanedanı mensuplarının Türklükle olan fikrî bağları ele alınmış, ardından da Türkçenin devlet katında kullanımıyla ilgili tespitlerde bulunulmuştur.

¹ "Hal'-i Ahmed Mîrzâ - Tecdîd-i Hayât-ı İctimâ'î" (Ahmed Mirza'nın Tahttan İndirilmesi - Toplumsal Hayatın Yenilenmesi) başlıklı bu gazete yazısı için bkz.: 'Aynü's-Saltana, 1374-1380: IX, 6768.

1. Kaçar Hanedanında Türk Kimliği ve Türklük Bilinci

Oğuz Türklerinden olan Kaçar (Kâcâr) oymağının siyasi hayata atılması Akkoyunlu devrinin sonlarına tesadüf eder. Azerbaycan'ın Gence, Karabağ ve İrevan (Revan) bölgelerinde yaşayan bu oymak, Safevîlerin iktidara yükselmesine büyük katkı sağlamış ve devletin yönetilmesinde etkin roller oynayan önemli başbuğlar yetiştirmiştir. Karabağ beylerbeyliği makamı uzun süre boyunca Kaçarlara mahsus olmuştur. I. Şah Abbas döneminde (1587-1629) Kaçarların bir kısmı Safevîlerin kuzeydoğu sınırlarının muhafazası için Azerbaycan'dan Horasan'a göç ettirilmiş, özellikle de Astarâbâd (Esterâbâd) ve Merv yörelerine yerleştirilmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonlarında İran'da iktidarı ele geçirmiş olan Kaçar hanedanı da Astarâbâd yöresindeki Aşağıbaş Kaçarları soyundan gelmektedir (Karadeniz, 2012: 213-227; Hasanzade, 2014: 78-80).

Kaçar saltanatının daha yeni kurulduğu yıllarda, XIX. yüzyıl başlarında İran'da ve Azerbaycan'da bulunan Kaçar boyu toplam 40 bin haneden ibaret olup, bunlar başlıca olarak Mazenderan'da, Tahran'da, Horasan'daki Merv bölgesinde, İrevan'da ve Gence'de yaşamaktaydılar (Jourdain, 1814: I, 31).

Kaçar saltanatu, 1779 tarihinde Kerim Han Zend'in ölümünü müteakip Ağa Muhammed Han Kaçar'ın 17 yıl boyunca yaptığı zorlu mücadeleler sonucunda 1796 yılında Tahran başkent olmak üzere kurulmuştur. Ağa Muhammed Şah'ın Şuşa'da suikast sonucu öldürülmesiyle beraber yeğeni Feth Ali Şah (1797-1834) onun yerini almış, Feth Ali Şah'ın da vefatının ardından yerine torunu Muhammed Şah (1834-1848) geçmiştir. Muhammed Şah'tan itibaren babadan oğula intikal eden Kaçar tahtına sırasıyla aşağıdaki hükümdarlar cülus etmişlerdir: Nâsirüddin Şah (1848-1896), Muzafferüddin Şah (1896-1907), Muhammed Ali Şah (1907-1909) ve Ahmed Şah (1909-1925). Böylece, Kaçarların hükmettikleri yaklaşık 130 sene içinde bu hanedandan olan 7 padişah iktidarda bulunmuştur.

Kaçarların Türk oldukları iyi bilinmesine rağmen söz konusu hanedanın temsilcilerinin Türklük bilincinde olup olmadıkları ve kendilerini ne kadar Türk hissettikleri üzerine Faruk Sümer'in

bazı değerlendirmeleri hariç detaylı bir araştırma yapıldığı söylenemez. Sümer “Oğuzlar” isimli eserinde; “Bu hanedan, İran’daki son Türk sülalesidir; Kaçarlar kendilerini daima Türk hissetmişler, Türkçe konuşmuşlar.” şeklinde bir tespitte bulunmaktadır (2013: 159). Adı geçen yazar yine aynı kitabında ayrıntıya varmadan Kaçar hanedanının Türklük bilincine sahip olduğunun altını şu sözlerle çizmektedir:

“Kaçarlara gelince onlar İran’da iktidarın Türklerden başka bir kavme geçmesine mani oldular. Kaçarlar da kavmî şuura sahip bir Türk hanedanı idi. Onların da eski Türkmen hanedanları gibi, Oğuz eline ve Oğuz boylarına ilgi gösterdikleri görülüyor” (Sümer, 2013: 269).

“Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları” isimli çalışmasında ise söz konusu müellif, Kaçarların kuvvetli bir kavmî şuura sahip olduğunu belirttiikten sonra bununla ilgili birtakım örnekler sunmaktadır. Bu örneklerden belli olduğu üzere Kaçar döneminin önemli aydınlarından, şairlerinden, devlet adamlarından ve resmî tarihçilerinden biri olan, Feth Ali Şah’tan emîrû’ş-şu’arâ unvanını alan, Muhammed Şah ve Nâsırüddin Şah zamanlarında ise lalabaşı unvanına layık görülen Rıza Kulu Han Hidâyet, Nâsırüddin Şah’ın şerefine “Ravzatü’s-Safâ-yı Nâsırî” diye isimlendirdiği eserinde Kaçar hanları ve hükümdarları hakkında sâlâr-ı Türk, pâdişâh-ı Türk, sultân-ı Türk, hânân-ı Türk ve bilhassa hâkân-ı Türk sözlerini sık sık kullanır; Kaçar Devleti kurucusu Ağa Muhammed Şah’ı “soyu Efrasiyab’dan, şanı Cengiz’den, metinliği Selçuk’tan, azmi Timur’dan gelen” şekillerinde vasıflandırır, Feth Ali Şah’ı ise “Sultân-ı Büzürg Feth Ali Han-ı Türk” diye över. Yine Hidâyet’in aktardığı bilgilere göre Ağa Muhammed Şah, Özbek hükümdarı Bekcan Han’a Meşhed’den gönderdiği mektupta Türklük vurgusu yaparak şöyle yazmıştır: “Ulu Tanrı’ya şükürler olsun ki Turan, İran, Rum, Rus, Çin, Maçın, Hatâ, Hoten ve Hindistan ülkelerini Türklerin büyük hanedanlarına ihsan buyurmuştur”. Bahsi geçen kaynağa dayanan Sümer’in tespitlerine göre, Kaçarların kendi kavmî kültürlerini de kuvvetle sürdürdükleri görülmekteydi. Örneğin, düğünlerde Türkçe türküler çağrılıyor, felaket günlerinde ağıtlar söyleniyor, karalar giyilip Oğuzların yaptıkları gibi atların kuyrukları kesiliyordu (Sümer, 1999: 287-288).

Aşağıda özellikle ana kaynaklardan yola çıkarak, Kaçarların Türklük bilinci ile ilgili konuya açıklık getirmeye ve ek bilgiler sunmaya çalışacağız.

Kaynaklara bakılırsa Kaçarların genel Türk tarihine en fazla değer verip sahip çıkan hanedanlardan birisi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Kaçar devrinin pek çok müverrihleri tarihin anlatımını Türk ulusunun ulu ataları ve özellikle de Oğuz Han'la başlatmaktaydılar. Örneğin, Feth Ali Şah'ın resmî tarihçisi olan Horasanlı Muhammed Sâdık Mervezî, "Târîh-i Cihânârâ" adlı eserinde Kaçarların soyunun dayandığı Türklerin şeceresinden ve onların eski tarihinden bahsettikten sonra Kaçarların tarihinin zikrine başlar (Nadjafov, 2013: 94). Sözü ettiğimiz tarihçi, Feth Ali Şah'ı "Efrasiyab gibi azimli hakan" (Hâkân-ı Efrâsiyâb-'azm) diye överek onu Türklerin efsanevî hakani Alp Er Tunga'ya benzetiyor (Mervezî, II, 97). Aynı müellif, Feth Ali Şah zamanındaki resmî törenler sırasında şahın çevresinde "Kaçar reislerinin, Tatar emirlerinin, Afşar serdarlarının ve savaşçı Türklerin sağda ve solda durduklarını" belirterek ülkenin hâkim sınıfının bunlardan oluştuğuna işaret eder (Mervezî, II, 134). O, Kaçar ordusunun askerlerini "yiğit Türkler" (Türkân-ı dilîr), "aslan gibi şiddetli ve heybetli Türkler" (Türkân-ı şîr-savlet ü zırgam-heybet), "aslana benzer Türkler" (Türkân-ı şîr-nişân), "aslan avcısı Türkler" (Türkân-ı şîr-şikâr), "hamiyetli Türkler" (Türkân-ı gayûr), "kahraman Türkler" (Türkân-ı celâdet-nişân), "aslan pençeli Türkler" (Türkân-ı şîr-çeng) diye övmektedir (Mervezî, II, 41,47,96,135,142,168,178,193).

Kaçar şehzadelerinden Bediüzzaman Mirza'nın oğlu İmamkulu Mirza, 1298 yılının Muharrem / 1880 yılının Aralık ayında Tebriz'de tamamladığı "Târîh-i Kâcâriyye" adlı eserde öncelikle Kaçarların şeceresinin dayandığı Türk b. Yâfet'in soyunun anlatımı ile konuya başlar, ardından Oğuz Han'a ulaşır, onun evlatlarını, 24 kola ayrılan Oğuz boylarının tarihini ve bunların İran tarihindeki rollerini, özellikle de Kaçarların faaliyetlerini uzunca anlatır. Eserdeki bazı başlıklar şu şekildedir: "Oğuz evlatlarının zikri" (Kâcâr, 1298: 47); "Oğuz Han'ın ikinci oğlu olan Ay Han'ın evlatları" (Kâcâr, 1298: 53); "Yılduz Han evlatları" (Kâcâr, 1298: 53); "Oğuz'un dördüncü oğlu Gök Han'ın evlatları"

(Kâcâr, 1298: 64). Bu gibi bilgiler, Kaçar hanedanı üyelerinde Türk-Oğuz kimliğine ve tarihine sahip çıkma duygusunun ne denli güçlü olduğunu göstermektedir.

Kendisi de bir Azerbaycan Türkü olan Kaçar dönemi vezirlerinden Marağalı Muhammed Hasan Han İ'timâdü's-Saltana, ilk kez 1300 / 1882-1883 yılında yayımlanmış bir eserinde Kaçar hanedanının "Türk'ün temiz soyundan" (sulb-i pâk-ı Türk) geldiğine ve Turanlı olduklarına gururla vurgu yapmıştır (İ'timâdü's-Saltana, 1367: 1322,1355). Yine aynı yazar, Kaçar taifesinin Oğuz Türklerinden olduğunu belirterek, Oğuz boyları konusunda basit de olsa kapsamlı bir araştırma yürütmüş, bu çalışmasını Nâsirüddin Şah Kaçar'ın şerefine yazdığı "Târîh-i Muntazam-ı Nâsirî" adlı eserinin III. cildinin başında, mukaddimenin hemen ardından "Oğuz Han oğullarının zikri" diye bir başlıkla okurlara sunmuş ve Oğuz Han'ı "Türk'ün Tanrı sever ulu padişahı" (pâdişâh-ı Hudâ-perest-i büzürgvâr-ı Türk) diye tanımlamıştır (İ'timâdü's-Saltana, 1367: 1328-1377).

Dönemin yabancı tanıkları da Kaçarların Türk kimliğine sahip olduklarının farkında olup, bunu sık sık dile getirmekteydiler. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait Rus kaynakları "İran'ı yöneten Kaçar hanedanının Türk kökenli olduğunu" (Jukovsky, 1809: 211; Simoniç, 1967: 26) ve "Feth Ali Şah'ın Türk hükümdarlarının usulüne riayet ettiğini" beyan ediyorlar (Simoniç, 1967: 31-32). Demek ki Kaçarlar sadece Türk soyundan gelmekle kalmayıp, Türk devlet anlayışını ve geleneğini de sürdürmekteydiler. Bu durum Kaçar iktidarının sonuna kadar devam etmişti. XX. yüzyıl başlarına ait Fransız kaynaklarında Kaçar hanedanının "Türk ırkından geldiğine ve bunların Türkçe konuştuklarına" vurgu yapılmaktadır (Bérard, 1910: 100). Yine dönemin Fransızca kaynaklarının, aradaki soydaşlığa işaret ederek Türk Kaçar hanedanını "komşusu Osmanlı'nın gerçek kuzeni" (le cousin véritable de son voisin l'Osmenli) diye isimlendirmeleri dikkat çekicidir (Bérard, 1910: 216).

Feth Ali Şah zamanında İran'da alan araştırmaları yapmış olan Fransız bilim adamı Amable Jourdain, buradaki kavimleri anlatırken ilk önce Türk kavminden söz eder ve bunların 41

boydan oluştuğuna, en büyük boylarının Afşarlar ve Kaçarlar olduklarına işaret ettikten sonra şöyle yazar: “Şu an İran’a hükmeden Feth Ali Şah’ın kendisi bu kavmin mensubudur ve imparatorluğun üst düzey devlet adamlarının da büyük çoğunluğu bu kavimdendir” (1814: 30-31). XIX. yüzyılın başlarında, Feth Ali Şah döneminde Kaçar Devleti’ni ziyaret etmiş olan Avrupalı seyyahlardan Adrien Dupré, 39 Türk oymağının İran ordusunun esasını teşkil ettiği hakkında bilgi veriyor. Aynı yüzyılın ortalarında ise bir başka Avrupalı seyyah Lady Sheil, Azerbaycan’da 9, Mazenderan’da 5, Tahran’da 13, Hamse’de 8, Kirman’da 2, Hemedan’da 2, Fars’ta 13, Horasan’da 6 ve Kirmanşah’ta 1 Türk oymağının varlığından söz etmektedir (Sümer, 2013: 409-419).

Konargöçer Türk boylarının yanı sıra Kaçar Devleti’nin farklı bölgelerinde, özellikle de Azerbaycan’da yoğun bir yerleşik Türk nüfus da bulunmaktaydı. Azerbaycanlı tarihçi Tahire Hasanzade’nin araştırmalarından belli olduğu üzere, XIX. yüzyılda gerek Kaçar, Avşar, Karagözlü, Bayat, Şahseven, Baharlu, Şadlu vs. gibi boylardan olan, gerekse de Güney ve Kuzey Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinin (İrevan, Kazvin, Tebriz, Karabağ, Germrud, Serab, Marağa, Erdebil, Zencan, Şeki, Karacadağ, Şerur, Hoy vs.) yerleşik halkını temsil eden Türk kökenli yüzlerce devlet adamları, komutanlar ve diplomatlar İran’ın yönetilmesinde önemli rol almışlardır (Hasanzade, 2014: 8,97-244). Dönemin birtakım Avrupa kaynaklarında İran’daki siyasi oluşum, onu kuran ve yöneten Türk boyunun ismiyle “Kaçar İmparatorluğu” (L’Empire du Kadjar) diye isimlendirilirken (Bérard, 1910: 91), Doğu kaynaklarında da “Kaçar Devleti” (Devlet-i Kâcâriyye) tabiriyle anılır (İ’timâdü’s-Saltana, 1357: 44).

Feth Ali Şah döneminden itibaren yapılmaya başlanan ve Kaçarların son dönemlerine kadar süren bir uygulamaya göre, Azerbaycan vilayetinin başkenti Tebriz şehri Kaçar veliahtının ikamet makamı ve yönetim merkezi olmuştu. Mehmet Emin Resulzâde’nin 1912 yılında “Türk Yurdu” dergisinde yayımladığı bir makalesinde işaret ettiği gibi, “o çağdan beri Tebriz gelecek şahların oturduğu yer olmuş, Kaçar soyundan gelen şahların tamamı Tebriz’de büyümüş, Türk ortamında yetişmişlerdi”

(Rezulzade, 2013: 21). Bilinçli olarak yapılan bu politikanın neticesinde, yıllarca Tebriz'deki Türk muhitinde yaşamış ve hatta orada büyümüş olan veliaht, mensubu olduğu Türk halkının milli diline, âdet ve geleneklerine daha sıkı bir şekilde bağlanmış ve etrafına Türk kökenli devlet adamlarını toplamış oluyordu. Bu ortamda yetişen veliahtlar iktidara yükselince kendi Türk kimliklerine sahip çıkan bir padişah olarak tahta cülus etmiş bulunuyorlardı. 1905-1913 yıllarında Britanya'nın Meşhed başkonsolosu görevini yürütmüş olan İngiliz diplomat ve subay Sir Percy Molesworth Sykes, XX. yüzyıl başlarında bu durumun devam ettiğini belirtmekte ve Türklerin yönetimdeki etkisini şu şekilde değerlendirmektedir:

“İran'da Azerbaycan Türkleri öncü rol oynamaktadırlar. Geleneğe göre, veliaht bu eyaleti (Azerbaycan'ı) yönetiyor ve o, tahta geçmek üzere Tahran'a hareket edince de yakın çevresini Türkler oluşturuyor. Ordu ve elbette ki ordudaki en muteber makam sahipleri de çoğunluk itibarıyla bu eyaletten olan şahıslardan ibarettir. Ordunun tüm tophane efradı da bu eyaletten toplanıyor. Sonuç itibarıyla Kaçarlar bu Türklerle (Azerbaycan Türkleri ile) özdeşleştiriliyorlar... Azerbaycan ahalisi Farsça ya çok az konuşur ya da bu dilde hiç konuşmaz” (Sykes, 1915: 442).

Bir diğer Avrupalı müellif, 1910 yılında konuyu aşağıdaki sözlerle özetlemekteydi:

“Son yüz yılda her yeni padişah beraberinde Tebriz'den kendi favoriler grubunu getirmiştir. Azerbaycan Türklerinden oluşan bakanlar ve valiler, kendisi de Azeri Türklerinden olup, bir zamanlar Astarâbâd bölgesine geç etmiş bulunan Kaçar hanedanının imparatorlukta başlıca müttelikleriydiler” (Bérard, 1910: 171).

Kaçar döneminde İran'da uzun süre kalmış olan Avrupalı tanıklar, Azerbaycan'ın Türk halkının kendileri gibi Türk kökenli olan Kaçar hanedanına rağbet duyduklarını, Kaçarların Türk olduklarından dolayı Azerbaycan Türklerinin Turan akrabalığı nedeniyle uzun süre onlara sadık kaldıklarını ve bu hanedanın en iyi dayanağının Azerbaycan olduğunu belirtmişlerdir (Curzon, 1892: 523; Bérard, 1910: 154,171). Bu durum en azından XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar İran'da silahlı kuvvetlerin neredeyse bütünü Türklerden

oluşurken, XIX. yüzyıl sonlarında İran ordusu 37 alaydan müteşekkil olup, bunlardan 31'i tamamen Türklerden ibaretti (Mustafayev, 1998: 35-36).

İran halkı da Kaçar yönetiminin bir Türk saltanatı olduğunun farkındaydı. Bu durum, çeşitli kaynaklara yansımıştır. Kaçar dönemi yazarlarından Hacı Mirza Hasan Hüseyinî Fesâyî, Feth Ali Şah'ın torunu ve varisi olan Muhammed Şah'ın İran halkı nezdinde, özellikle de Fars vilayeti ve Şiraz şehrinin ahalisi arasında "A'lâhazret Muhammed Şâh-ı Türk-i Azerbâyçânî" (Azerbaycanlı Türk Şahı A'lâhazret Muhammed) diye meşhur olduğunu yazmaktadır. (1382: 764).

1832-1838 yılları arasında Rusya'nın İran'daki büyükelçisi görevinde bulunmuş olan General İvan Osipoviç Simoniç, yakından aşına olduğu Muhammed Şah'ı kendi hatıratında şu şekilde tanıtmaktadır:

"O, Farsları sevmiyor ve onlara güvenmiyor... Kendisini bir Azerbaycan Türkü olarak görüyor. İşte bu yüzden o, bu ülkenin (Azerbaycan'ın) insanlarını kendisinin tek yurttaşları olarak görüyor ve onun yakın çevresi sadece onlardan oluşuyor" (Simoniç, 1967: 163).

Batılı ana kaynaklardan belli olduğu üzere Farslar, İran'a hükmeden Kaçar hanedanının ve yönetici sınıfın Türk olmasından memnun değillerdi. Dönemin tarihçisi ve İran uzmanı olan Fransız bilim adamı Victor Bérard'ın tanıklığına göre Farslar, Kaçar hanedanının "barbar" olduğunu düşünüyor ve onların iktidarını İran'ın rakibi olan "lanetlik Turan'ın tecessümü" olarak görüyorlardı (Bérard, 1910: 119). Yine aynı akademisyenin değerlendirmelerine binaen Fars elitler, "barbar" olarak gördükleri Turanlı Kaçarlara her daim kalplerinde nefret beslemiş, fakat zahirde onlara itaat etmek zorunda kalmışlardı (Bérard, 1910: 302).

Rus büyükelçi İ. O. Simoniç, yukarıda aktardığımız açıklamalarının yanı sıra Kaçarlara bağlı beş vilayetin (Azerbaycan, Fars, Irak-ı Acem, Mazenderan, Horasan) arasında Azerbaycan'ın ön planda olduğunu ve kendisi bir Azerbaycan

Türkü olan sadrazam Hacı Mirza Ağası'nın da bu işte büyük katkılarının bulunduğunu ifade etmektedir (1967: 66).

1894-1903 yılları arasında İran'daki Rus askerî misyonunda görev yapan ve bu çerçevede şah birliklerini eğiten Albay Vladimir Andreyeviç Kosogovsky, kendi günlüğünde Muzafferüddin Şah'ın etrafını oluşturan Tebrizlilere ve genelde Azerbaycanlılara işaret ederek, İran yönetimini "Türklerin iktidarı" (upravleniye tyurkov) diye isimlendiriyor ve onları "Turan'ın İran'a hükmeden temsilcileri" şeklinde nitelendiriyor (1960: 68,130). V. A. Kosogovsky'nin çağdaşı olan ve İran'ı derinden bilen Fransız müsteşrik V. Bérard da Kaçarların saltanatını Turan'ın İran üzerindeki hâkimiyeti olarak değerlendirmektedir (1910: 77).

Muzafferüddin Şah'ın tarihini yazmış olan saray adamlarından Abdül-Hüseyin Han Sipihr, adı geçen şah zamanında Türklerin İran'a hâkim olduklarını şu sözlerle kaleme almaktadır: "Şah'ın Türk hizmetkârları onunla beraber Tebriz'den gelmişler ve İran'ı büyük ölçüde bunlar yönetiyorlar. Mansıpların çoğu onlara aittir" (1386: I, 214).

İlk kaynaklardaki bu anlatılar, Gazneliler zamanından süre gelen İran'daki Türk yönetiminin XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında da devam ettiğini sergilemekle beraber hem de Kaçarların kendi Türk kimliklerine sahip çıktıklarını gösteriyor.

2. Kaçar Devleti Katında Konuşma Dili Olarak Türkçenin Konumu

Kaçar dönemi saray muhitinde Türkçeye verilen yüksek değer in resmî tarih eserlerine yansıdığı görülür. Örneğin, Feth Ali Şah ve Muhammed Şah zamanının kâtiplerinden Mirza Fazlullah Şirazi, çağdaşı olduğu devrin tarihi hakkında yazdığı bir eserde Türkçenin şirin (tatlı) bir dil olduğunu belirtmekte ve onun seslenmesini bülbül şakımasına benzetmektedir (1380: I, 260, II, 773).

Ana kaynaklardaki bilgiler, Türkçenin Kaçarlar zamanında mühim bir konuma sahip olduğunu ve etkin bir rol oynadığını gözler önüne seriyor. Bu bilgilere göre, bahsi geçen dönemde Türkçe sarayda ve orduda resmî dil olarak kullanılıyordu. XIX.

yüzyıl başlarında Paris'te yayımlanan "Journal de l'Empire" isimli resmî Fransız basın organı Kaçarların sarayında Türkçe konuşulduğu şu sözlerle ifade etmekteydi: "İran şahının sarayında tüm yazılar Farsça yazılır, buna rağmen çoğu zaman Türkçe konuşulur" (Olivier, 1807: IV).

Feth Ali Şah döneminde İran'da araştırmalar yapmış olan Fransız oryantalist Amable Jourdain, burada kullanılan dillerin konumunu karşılaştırarak Arapçanın inanç, Farsçanın edebiyat ve aşk, Türkçenin ise emir-komuta ve hâkimiyet dili olduğuna dikkat çekmiştir. İşte bu yüzden İran halkı nezdinde var olan inanışa göre, Adem ile Havva'yı cennetten kovmaya gelen melek Cebrail'in onlara bu konuda Arapça ve Farsça seslenmesinin bir faydası olmamış, sonunda Cebrail "şimşek gibi gürleyen" Türkçe ile emir verince Adem ve Havva hemen korkarak cenneti terk etmişlerdir. A. Jourdain bu bağlamda İran'da duyduğu ilgili anekdotu kendi eserinde aktarmaktadır (Jourdain, 1814: VI, 73).

1805-1806 yıllarında Fransa imparatoru Napolyon'un mektubunu Feth Ali Şah'a ulaştırmak için İran'a sefer eden Fransız diplomat ve bilim adamı Profesör Pierre Amédée Jaubert, Türkçenin İran'daki durumunu şu şekilde özetlemektedir:

"İran'ın birkaç eyaletinde Türkçe konuşulmakta ve yazılmaktadır... Türk dili kelime sayısı, harmoni ve zarafet açısından Farsçaya beraberdır ve hatta ondan daha üstündür. Bu dil, doğunun en güzel ve elbette ki en görkemli dillerinden biridir... Türkçe, doğunun yegâne siyaset dilidir... İran sarayında şah, nice nice vezirler ve devlet adamları Türkçeden başka bir dilde konuşmazlar... Cezair'den Kandahar'a ve neredeyse Hindistan hudutlarına kadar bu dilin yardımıyla her konu hakkında sohbet etmek mümkündür" (Jaubert, 1821: 291-294).

Kaçarlar dönemi İran'ında Türkçe o kadar güçlü bir mevkie sahipti ki pek çok Farslar bile devlet görevlerine alınabilmek için bu dili bilmeye mecburdular. Moskova'da yayımlanan "Vestnik Yevropı" (Avrupa Habercisi) adlı derginin 1808 yılı sayılarından birisinde bu konuya dikkat çekilmektedir:

"Pek çok Farslar kendi dillerinin yanı sıra Türkçeyi de öğreniyorlar. Zira Türkçe buranın sarayında o kadar yaygın bir biçimde kullanılıyor ki, saray adamlarının Farsça konuştuğuna çok nadiren tesadüf etmek mümkündür" (Jukovsky, 1808: 258).

Bu dönemde Türkçe, Kaçar saltanatının yönetici sınıfları ve ülke halkı nezdinde o kadar yaygındı ki, Osmanlı sefaret heyeti İran'da herkesin Türkçe bildiğini ve burada Farsça tercüman bulundurma ihtiyacının olmadığını resmî bir yazı ile İstanbul'a bildirme gereksinimi hissetmişti. Şöyle ki Tahran'daki Osmanlı sefiri Yasincizâde es-Seyyid Abdülvehhâb Efendi'nin İstanbul'a göndermiş olduğu 23 Cemazeyilevvel 1226 / 15 Haziran 1811 tarihli bir takrirden, "ahâli-i İran'ın mecmu'ü Türkî kelimâta muktedir" olduğundan dolayı sefaret heyeti içindeki Farsça tercümanlara gerek duyulmadığı ve onların geri gönderdiği beyan edilmişti (Komisyon, 2010: I, 32-33).

Zaman zaman Kaçar sarayı ile yakın irtibat içinde bulunan düşünür ve iş adamı, Bedâyi-nigâr lakaplı Mirza Muhammed Mehdi Nevvâb-ı Tahrânî, 1260 / 1844 yılında telif ettiği siyasi risalede Feth Ali Şah'ın Türkçeye nasıl değer verdiğini bir olayın örneğinde aktarmaktadır. Yazarın anlattığına göre Hakan Feth Ali Şah, bir gün Türkçe bilmeyen devlet görevlisi Eşref Han Demâvendî'nin bu bilgisizliğine kızarak, ona Türkçe öğrenmeyi emretmiş ve bunun için ona kırk gün süre tanımişti. Şahın uyarısı karşısında korkuya kapılan Eşref Han, kendisine verilen süre zarfında Türkçeyi öğrenerek tekrar şahın karşısına çıkmış ve şahın Türkçe sorduğu soruları Türkçe yanıtlayarak onun saygısını kazanmıştı (Tahrânî, 1376: 132).

1807-1809 yıllarında İran'daki Fransız askerî misyonunda görev yapmış olan Adrien Dupré, buradaki hâkim hanedanın ve ordu mensuplarının Türkçe konuştuğuna işaret etmektedir:

"İran'ın şimdiki hükümdarı Feth Ali Şah göçebe aşiretlerden birine mensuptur. O, Kaçar soyundan gelmektedir. Bunlar da İran'ın savaşçı topluluklarının büyük bir kısmı gibi Türkçe konuşmaktadırlar" (Dupré, 1819: 302).

1812-1813 yıllarında İran'a seyahat etmiş olan Fransız kökenli Albay Gaspard Drouville, İran ordusunda resmî kullanım dilinin Türkçe olduğunun altını net bir şekilde çizmektedir: "Ordunun tamamında komuta dili Türkçedir" (Drouville, 1828: 128). Aynı müellif, kendi seyahatnamesinin başka bir yerinde Türkçenin İran'daki konumu hakkında daha ayrıntılı bilgi vermektedir:

“İran’da kullanımda olan diller Farsça, Arapça ve Türkçedir. Bu dillerden her birinin özel kullanım alanı vardır. Örneğin, insanların çoğu Farsçayı mükemmel seviyede bilmelerine rağmen ordunun kullanım dili olan Türkçe konuşmayı tercih ediyorlar. Ayrıca bu dili (Türkçeyi) bilen kişiler tüm Asya kıtasında kolayca seyahat yapabilirler. Arapça sadece dinî meselelerde kullanılmaktadır... Farsça ise esas itibarıyla edebiyat dilidir” (Drouville, 1828: 29).

İran ordusunu şahsen müşahade etme fırsatı bulmuş olan G. Drouville, Rusça yayımlanmış olan bir makalesinde İran ordusuna askerî eğitim veren İngiliz ve Fransız subaylar için bile Türkçeyi öğrenmenin zorunlu olduğunu ve İran ordusunda emirlerin sadece Türkçe verildiğini ifade etmiştir (Drouville, 1826: 300).

Kaçar döneminde yabancı heyetlerin resmî kabul merasimleri sırasında konuşmalar Türkçe yapılıyordu. 31 Temmuz 1817 tarihinde Rus sefaret heyetiyle beraber Feth Ali Şah’ın huzuruna çıkan, karşılama törenini, yapılan konuşmaları ve şahın davranışlarını bizzat gözlemleyen Alman kökenli subay Moritz von Kotzebue, “şahın Türkçeyi çok sevdiğini ve neredeyse her daim bu dilde konuştuğunu” belirtmektedir. Görüşme sırasında Rus sefiri General Yermolov’un yaptığı konuşma, sefaret müsteşarı Negri tarafından Feth Ali Şah için şifahi olarak Türkçe tercüme edilmişti (Kotzebue, 1825: 100).

İran’da Türkçenin devlet dili olarak kullanılması geleneği sadece Feth Ali Şah’ın hâkimiyet yıllarıyla sınırlı kalmayıp, sonraki Kaçar şahları zamanında da sürdürülmüştü. Feth Ali Şah’ın torunu ve varisi Muhammed Şah 1839 yılında kendisini ziyarete gelen Rus diplomat Knez Aleksey Dmitriyeviç Saltıkov’la Türkçe konuşmuştu (Saltıkov, 1849: 59).

1839-1840 yıllarında İran’da bulunmuş olan diğer bir Rus diplomat Nikolay Timofeyeviç Muravyov, Kaçar Devleti’nde Türkçenin yaygınlığını, hükümet adamları ve ordu mensupları içinde kullanımını şu şekilde açıklamaktadır:

“Tebriz, Azerbaycan vilayetinin başkentidir. Burası tüm İran vilayetleri arasında en fazla meskûn ve en bereketli olanıdır. Halk burada belli bir ölçüde halis İstanbul Türkçesine ve Tatarcaya

benzer hususi bir lehçe olan Türkçe-Tatarca² dilinde konuşuyor... Askerlerin de tamamı bu dilde konuşuyor. Çünkü onların büyük çoğunluğu Farsçanın neredeyse hiç bilinmediği Azerbaycan'dandır. Bunun yanı sıra Türkçe-Tatarca dili sarayda da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Zira bugünkü şah hanedanının mensup olduğu Kaçar aşireti de Azerbaycan asıllıdır" (Muravyov, 1844: I, 31; II, 24).

Aynı dönemde, 1842-1845 yılları arasında gerçekleştirdiği Doğu ülkeleri seyahati sırasında İran Azerbaycanı'nı ziyaret eden Rus oryantalist William Dittel, burada Türkçe konuşulduğunu ve Farsçanın az bilindiğini ifade etmiştir: "Burada konuşulan dili biz eyaletin ismi ile Azerbaycanî diye isimlendiriyoruz. Bu dil, Türk lehçeleri ailesine aittir. Burada Farsçayı nadiren biliyorlar" (Dittel, 1846: 211). Başka bir Rus gezgine göre, sadece Azerbaycan'da ve Tahran sarayında yaygın olmakla kalmayan Türkçe, "İran'ın birçok eyaletlerinin konuşma diliydi" (Ogorodnikov, 1378: 39).

Yalnız Kaçar şahları değil, devlet yönetiminde önemli rol alan Türkler de görevleri sırasında kendi dillerinde konuşuyorlardı. Örneğin, dönemin kaynakları Muhammed Şah zamanında sardarazam makamında bulunan ve kendisi Bayat boyundan İrevanlı bir Azerbaycan Türkü olan Hacı Mirza Ağası'nın Türkçe konuştuğuna, askerlere ve topçulara da bu dilde emirler verdiğine dair tanıklık yapmaktadırlar (Cihângîr Mîrzâ, 1384: 285; Erdekânî, 1374: II, 615; İ'timâdü's-Saltana, 1357: 182). Dönemin tarihçilerinden Fesâyî, Muhammed Şah'ın ordusunun tamamen Türklerden oluştuğunu ve bunların Farsça bilmediklerini nakletmektedir (1382: 764). Kaçar şahlarının huzurunda Türkçe emirler verilmekteydi (Mümtehanü'd-Devle, 1353: 225; 'Aynü's-Saltana, 1374-1380: V, 3982).

Nâsırüddin Şah'ın saltanatının 40. yılı münasebetiyle dönemin Basın-Yayın Bakanı Muhammed Hasan Han İ'timâdü's-Saltana öncülüğünde hazırlanmış olan "el-Meâsîr ve'l-Âsâr" adlı resmî bir eserde İran'ın devlet dillerinin Farsça ve Azerbaycan Türkçesi

² XIX. yüzyılda Rusya'da Türk dilleri Türk-Tatar dilleri diye tanımlanıyor ve Azerbaycan Türkçesi de zaman zaman Tatarca olarak görülüyordu. Hatta Rus devlet görevlileri nezdinde Azerbaycan Türklerinin bile Tatarlar olduğu algısı vardı.

olduğu, devlet işlerinde bu iki dilin kullanıldığı şu sözlerle ifade edilmektedir: “Saltanat konuşmalarının ve mükâlemelerinin ekseriyeti İran memleketinin iki genel dili olan Farsça ve Azerbaycan Türkçesi dillerinde yapılmaktadır” (Erdekânî, 1374: I, 27).

Nâsırüddin Şah zamanında, 1889-1890 yıllarında İran’ı ziyaret etmiş olan Muhafazakâr Parti’li İngiliz milletvekili ve devlet adamı George Nathaniel Curzon adı geçen şahın hakkında; “O, tahta çıktığı zaman sadece, Azerbaycan’da konuşulan Türkçeyi biliyordu” diye yazmaktadır. Nâsırüddin Şah Farsçayı, Fransızca’yı ve Arapçayı iktidara geldikten sonra öğrenmeye başlamıştı (Curzon, 1892: 397).

Arşiv belgelerine göre Nâsırüddin Şah, 1893 yılında Osmanlı elçisi Ali Galib Bey ile görüşürken onunla Türkçe konuşmuştu:

“Ali Galib Bey, İran Sahı’nın huzuruna düzenlenen resmî merasim ile çıkmıştır. Şah hazretleri, Osmanlı sefirinin iki İslam devleti arasındaki iyi ilişkilerin geliştirilmesi ile alakalı dostane niyetli nutkuna karşı Türkçe bir ağız ile cevap vermiştir” (Şahin, 2010: 29).

Bu olay, Ali Galib Bey’in Tahran’dan Mabeyn-i Hümayun’a gönderdiği 18 Şaban 1310 / 22 Şubat 1308 tarihli maruzatta ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır:

“Şah hazretleriyle mülâkat olundu... Hâmil olduğum i’timâd-nâme-i hümayunları müşârün-ileyh hazretlerine tevdi’ eylediğim sırada sûreti leffen takdîm kılınan nutkı irâd eyledim. Müşârün-ileyh hazretleri dahi Türkçe olarak cevâbı âgâz ile... hazret-i pâdişâhînin izhâr buyurmuş oldukları ihlâs ve meveddetten... memnûn olduklarını ve devleteyn beyninde hüsn-i münâsebâtı... kendileri dahi pek arzu eylediklerini beyân... buyurdular” (Şahin, 2010: 50-51).

Nâsırüddin Şah’ın yeğeni olan Kaçar şehzadesi Aynü’s-Saltana lakaplı Kahraman Mirza Salur’un günlüğüne göre, adı geçen şah 20 Rabiulevvel 1313 / 10 Eylül 1895 tarihinde Osmanlı elçisi Şemseddin Bey’i kabul ederken onunla Türkçe konuşmuştu (‘Aynü’s-Saltana, 1374-1380: I, 835). Yine aynı şehzade, 1315 senesinin Zilkade ayının başlarında / 1898 yılının Mart ayının sonlarında Osmanlı elçisi Şemseddin Bey’le kendi arasında vuku

bulmuş olan görüşme esnasında Türkçe konuştuklarını ve Osmanlı'nın Yunanistan üzerindeki zaferinden dolayı da memnun olduğunu ifade etmekte, ayrıca Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasındaki yakınlığa da dikkat çekmektedir:

“Tamamen Türkçe konuştuk... Yunan ve Osmanlı harbi üzerine sohbet ettik. Çok sevindim. Osmanlı Türkçesi bizim Türkçemize yakındır... Benim için hayli hayli hoş geçti” (‘Aynü’s-Saltana, 1374-1380: II, 1219).

Kendi günlüğünün başka bir yerinde ise şehzade, Osmanlı Türkçesinin yabancı dillerden aldığı çok sayıda kelimeler nedeniyle Azerbaycan Türkçesine göre daha zor olduğunu beyan etmektedir (‘Aynü’s-Saltana, 1374-1380: VII, 5191).

Kahraman Mirza Salur’un günlüğünde Muzafferüddin Şah zamanında şahın, şehzadelerin, sadrazamın, valilerin vd. devlet görevlilerinin Türkçe konuştuklarına dair çok sayıda açıklamalar vardır. Söz konusu kaynakta saray çevrelerinde sadece özel görüşmelerde değil, devlet toplantılarında bile Türkçe konuşulduğuna ilişkin bilgilerle karşılaşılır. Ayrıca Fars kökenli nüfusun yoğun olduğu İsfahan, Kum vs. gibi önemli bölgelerin Türk kökenli idarecilerinin Farsça bilmedikleri ve hep Türkçe konuştukları hakkında da yine aynı günlük aracılığıyla haberdar oluyoruz (‘Aynü’s-Saltana, 1374-1380: II, 1306, II, 1037, III, 2194,2319, III, 2394, IV, 2656, V, 3972). Hatta İran’daki Meşrute Hareketi döneminde, “İran parlamentosu kurulduğu sıralarda orada Türkçe konuşmalara müsaade edilmekteydi” (Kara, 2010: 243).

Muzafferüddin Şah döneminin resmî tarihçilerinden ve devlet adamlarından olan Abdü'l-Hüseyin Han Sipihr, adı geçen şahın tarihi hakkında yazmış olduğu eserinde şu bilgileri vermektedir: “Muzafferüddin Şah, Tebriz’den saltanat için Tahran’a geldikten sonra hep Türkçe konuşurdu”. O, sonraları Farsça konuşmayı öğrenmesine rağmen Türkçe konuşmaya da devam ediyordu (Sipihr, 1386: I, 595). Abdü'l-Hüseyin Han, Muzafferüddin Şah’ın resmî etkinliklerde bile zaman zaman Türkçe konuşmalar yaptığını belirtmektedir (Sipihr, 1386: I, 466). Adı geçen müellifin aşağıdaki anlatımı, Muzafferüddin Şah zamanında Türkçenin

İran'da ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını gözler önüne sermektedir:

“Azerbaycan'ın tüm beldeleri Azerbaycan Türkçesinde konuşuyor. Kazvin ahalisi de Türkçe konuşuyor, fakat onların şivesi Azerbaycan şivesinden farklılık gösteriyor. Hamse ve Kürdistan ehli de Türkçe konuşuyor. Horasan'da hem Türkçe, hem de Farsça kullanılıyor. İran'ın diğer beldelerinde de Türk dili yaygındır” (Sipih, 1386: I, 101).

Aynı yıllarda devlet görevlilerinden olan Abdullah Müstevfi'nin kendi hatıratında belirttiği üzere, “Muzaferüddin Şah'ın saray adamları da onunla beraber Tebriz'den gelmişlerdi ve Türkçe konuşurlardı” (1384: II, 45).

Kaçar sarayında divan müstevfisi görevini yapan ve Muzafferüddin Şah'ın emri üzerine “Efdalü't-Tevârîh” isimli resmî tarihin yazarlığını üstlenen Mirza Gulam Hüseyin Efdalü'l-Mülk, söz konusu eserde bizzat şahidi olduğu bir olayı aktarmaktadır: 26 Zilhicce 1313 / 9 Haziran 1896 tarihinde Muzafferüddin Şah'ın cülusunu kutlamak için huzura gelmiş bulunan Osmanlı elçisi Münif Paşa Farsça konuşmaya başlayınca şah onun sözünü kesmiş ve amirane bir tarzda şöyle demişti: “Türkçe konuş! Biz Türkçe biliyoruz” (Efdalü'l-Mülk, 1361: 22).

Kaçar şahları ve hükûmet adamları Osmanlı devlet ricali ile hep Türkçe konuşmuşlardır. Örneğin, Nejat Göyünç 1971 yılında yayımlanmış olan, arşiv belgelerine dayanarak ortaya koyduğu “Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri” başlıklı makalesinde Mehmed Rebiî Paşa ile Muzafferüddin Şah'ın gerçekleştirdikleri mülakat esnasında Şah'ın Azerbaycan Türkçesi ile konuştuğu bilgisini vermektedir (Tunçkılıç, 2009: 12).

Fransız oryantalist Prof. V. Bérard, 1910 yılında İran'daki Meşrutiyet İnkılabı üzerine yayımlanmış olduğu kitabında Muhammed Ali Şah Kaçar'ı “hem köken, hem de dil açısından bir Turanlı olan şah” diye tanımlamaktadır (Bérard, 1910: 12). Aynı yazar, adı geçen Kaçar şahının Türkçe konuştuğunu ifade etmektedir (Bérard, 1910: 23). V. Bérard'ın tespitlerine göre, Meşrutiyet İnkılabı sırasında İran'da Türkçe kendi rolünü muhafaza etmişti:

“Kaçar hanedanı önceden olduğu gibi hâlâ İran’a hükmeden tüm Türk boylarının önderidir. Bununla beraber Türkçe de önceden olduğu gibi komuta ve yönetim dili olmaya devam etmektedir” (Bérard, 1910: 320).

İsmi geçen Fransız bilim adamının açıklamalarından belli olduğu üzere, Azerbaycan Türkçesi sadece devlet adamlarının ve ordu mensuplarının konuşma dili olmakla kalmayıp, Farsçanın yanı sıra resmî devlet dili statüsüne sahiptir:

“Azerbaycan Türkçesi imparatorluğun ikinci resmî dilidir. Farsça – bürokrasi ve iş dünyasının dili olduğu halde, Türkçe komuta dilidir; tüm ordu ve üst düzey resmî görevliler bu dilde (Türkçe) konuşmakta ve bu dili anlamaktadırlar. Sarayın ve şah haremının de dili Türkçedir” (Bérard, 1910: 171).

İran sarayında Türkçe konuşma geleneği Kaçarların son hükümdarı olan Ahmed Şah’ın zamanında da sürmüştür. 1916 yılının Kasım ayında Hemedan’da Osmanlı’nın XIII. Kolordu kumandanı Ali İhsan Bey tarafından İran konusunda hazırlanarak askerî makamlara ve Hariciye Nezaretine gönderilen bir raporda şöyle denmektedir: “İran tahtında hükümdar olan Kaçar sülalesi Türk’tür. Bunlar kısmen Türkçe konuşurlar” (Arıkan, 2010: 73).

Türkiye’nin yeni atanmış olan Tahran büyükelçisi Muhiddin Paşa, Ahmed Şah tarafından kabul edilmesini Hariciye Vekâleti’ne gönderdiği 22 Şubat 1923 tarihli raporunda aşağıdaki şekilde arz eder:

“Sefaret heyetini şaha takdim ettim. Takdim merasiminden sonra şah Türkçe olarak hatırım ve Tahran’dan memnun olup olmadığını sordu. Daha sonra kendisinin Türk olduğunu, fakat Azerbaycan şivesi ile konuştuğunu söyledi. Pek samimî bir ortamda geçen görüşmeden sonra şahın huzurundan ayrıldım ve aynı alay ile sefarete geldim” (Çete, 2007: 49; Kara, 2010: 35).

İran devlet görevlileri, Kaçarların son yıllarında bile sadece Türkiye ile değil, diğer ülke temsilcileriyle de resmî görüşmeler sırasında Türkçeyi kullanıyorlardı. Örneğin, 31 Temmuz 1921 tarihinde İran’ın Cidde’deki konsolosu, Hicaz meliki Şerif Hüseyin ile Türkçe konuşmuştu (Ferâhânî, 1385: 265).

Kaçar sarayında Türkçe o kadar yaygındı ki, bu âdetin Fars milletçiliği üzerinden politikalar yürüten Pehlevî hanedanı

döneminde bile kolay kolay terk edilmediği anlaşılmaktadır. Yeni hanedanın kurucusu Rıza Şah, Gazi Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet adamları, büyükelçileri ve Türkiye'den İran'a giden heyetlerle hep Türkçe konuşmuştur (Kara, 2010: 56,66,179,219; Çete, 2007: 62; Metin, 2006: 271). Rıza Şah'ın Türkiye resmîleriyle Türkçe konuşması belki de anlaşılabilir, fakat ülke içinde Türkçenin bastırılması politikasını izleyen ve aşırı bir Fars milliyetçisi olan bu şahın diğer ülke temsilcileriyle de resmî görüşmeler esnasında Türkçe konuştuğuna dair bilgiler vardır. Örneğin, 1929 yılının Aralık ayında kendi vekâletnamesini Rıza Şah'a sunan Japon büyükelçi Akiyo Kazama, görüşme sırasında şahın Türkçe konuştuğunu kendi hatıratında şu sözlerle anmaktadır: "Azıcık sohbet ettikten sonra Rıza Şah Farsça konuşmak yerine akıcı bir şekilde Türkçe konuşmaya başladı". Hatta Japonya sefiri kendi hatıratında şahla görüşmesini konu eden bölümü, "Vekâletnamenin takdimi ve şahın Türkçe konuşması" diye isimlendirmiştir (Kazama, 1380: 54-55).

3. Kaçar Döneminde Türkçe Terminoloji, Unvanlar ve İsimler

Kaçar döneminde Türkçe devletin resmî dillerinden biri olduğu gibi idarî terimlerin ve resmî istilahlara da büyük bir kısmı bu dildeydi. Kaçarların son dönemlerinin devlet adamlarından Abdullah Müstevfi; "Bizim İran'ın saray ve aristokrasi istilahları bu son zamanlarda hep Türkçe olmuştur" ve "İran saray istilahlarının ekseriyeti Türkçedir" diye açıklamalarda bulunarak bu durumu aydınlatmaktadır (1384: I, 343,409). Modern İran tarihçilerinden Kaçarlar alanında uzman olan Ali Asgar Şemîm de İlhanlılar ve Safevîler devrinden kalan idarî teşkilatla ilgili Türkçe terminolojinin Kaçarlar döneminde de kullanılmaya devam edildiğini belirtmektedir (1387: 322). Hatta Kaçar şahları bile özellikle Türkçe unvanlar kullanmışlardır. Şöyle ki dönemin Fransızca kaynaklarında bu hanedanının kurucusu olan Ağa Muhammed Şah, "Türk Kaçar İlhanı" diye anılıyor (Bérard, 1910: 91). Feth Ali Şah ise hep Hakan unvanını kullanmış ve hatta bunu kendisine edebî mahlas olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde sonraki Kaçar şahları da hakan unvanını kullanmışlardır. Örneğin,

dönemin bilginlerinden ve devlet adamlarından Kazvinli Feth Ali Kaçar, Nâsırüddin Şah için yazdığı bir eserde ona “Kâân-ı a’zâm ve Hâkân-ı ekrem” diye hitap etmektedir (Kâcâr, 1277: 1).

Feth Ali Şah’ın bir fermanına ve bazı kaynak eserlere (Câmi-yi Ca’ferî, Eşrefü’t-Tevârîh, Târîh-i Zulkarneyn, Çihil Sâl-ı Târîh-i Îrân) dayanarak, Kaçar Devleti’ndeki Türkçe makam ve unvan isimlerini tespit etmeye yönelik çalışmalarımız sonucunda aşağıdaki liste ortaya çıkmıştır: ahtaçı (seyis), aksakal, atabey, ayakçı, ayakçıbaşı, bahadır, bahşı (kâtip), baskak (şehir yöneticisi), başçı, başmakçı, begüm, beylerbeyi, bitikçi (yazar, kâtip), bölükbaşı, çalançı (çalgıcı), carçı, carçıbaşı, çapar, çavuş, çörekçıbaşı, daruğa (şehrin güvenliğinden sorumlu memur), dilmac (tercüman), elçi, eşikağası, eşikağasıbaşı, han, hanım, hanlarhanı, içağası, içağasıbaşı, ideçi (ordunun bakımından sorumlu memur), ilbeyi, kapucu, kapucubaşı, karavulbaşı, kazakbaşı, keşikçi, keşikçıbaşı, korçı (muhafız), korukçı, korukçıbaşı, kullarağası, kullukçı, kuşçı (şahın av işinden sorumlu memur), kuşçıbaşı, minbaşı (binbaşı), noyan / noyın (komutan, prens, soylu kişi), nöker, olcayçı (akıncı), onbeyi, oymakbeyi, subaşı, sursatçıbaşı, susuncı (ordunun içecek ihtiyacını karşılayan memur), tayşı (yazar), topçu, topçubaşı, tüfengçi, yasavul, yasavulbaşı, yurtçı (harekette olan ordunun duracağı yeri belirleyen ve ordugâhın kurulmasını sağlayan görevli), yarguçu (hâkim, yargıç), yazgan (yazar, kâtip), yüzbaşı vs.

Yine adı geçen kaynaklardan yola çıkmak suretiyle Kaçar devrinin Türkçe idarî, bürokratik ve askerî terminolojisini belirlemeye çalışarak aşağıdaki listeyi hazırladık: ağırık (ordunun ağır yükleri), alaçık (çadır), al bilge (kırmızı mühürlü belge), altun tamga (altın boyalı mühür damgası), atlu, barangar (ordunun sağ kolu), basma (baskı, yayın), bayrak, bine (göçebelerin meskeni), bölük, buyruk, cavangar (ordunun sol kolu), cıda (mızrak), cıka (tuğ), cılav (dizgin), çakmak (tetik), çap (baskı, yayın), çirig / çerik (ordu), dönük, el (il), kamçı, karavul (ordu bekçisi veya bekçi birliği), katlav (zırh), kılıç, kışlak, koruk, koşun (ordu birliği), köç (göç), kulluk (hizmet), kurultay, oba, olcay (askerî ganimet), ordu, otak (devlet dairesi anlamında), oymak, ölke (ülke), sahlov (garnizon), saray, sorgu, soyurgal (bahşiş ve ikta), sursat

(mühimmat), tapança, taşğun (asi), tiyül (timar), tokmak, top, töre, tuğra, tüfeng, tümen (on bin anlamına gelen askerî, para veya idarî taksimat birimi), ululuk üzük (hükümdarın yüzüğü), ulus, uluş (pay, bahşiş), yağ (düşman), yarak (silah), yargu, yarlık (ferman), yasa, yasaklık (asker), yasal (saf), yayak (yaya), yaylak, yurt, yürüş (askerî harekât) vs. (Mecmua, 34b-36a; Nâ'înî, 1353; Nûrî, 1386; Şîrâzî, 1380; Erdekânî, 1374).

Bazı kaynaklardan yararlanarak oluşturduğumuz bu listelerin Kaçar dönemi Türkçe istilahlalarının tamamını kapsamadığını ifade etmeliyiz. Ayrıntılı bir şekilde yapılacak olan gelecek araştırmalar bu konuyu daha da aydınlatılabilir. Fakat bu eksik listeler bile Kaçar döneminin siyasi, içtimai ve askerî hayatında Türkçe tabirlerin ne kadar yaygın bir biçimde yer aldığını tespit etmeye yetiyor. Kaçar devrinde kullanılan Türkçe resmî terminolojiye bakıldığında bunların bir kısmının Gök-Türklerden ve Uygurlardan Selçuklulara, İlhanlı ve Çağatay uluslarına, daha sonra Timurlulara ve Safevîlere intikal ederek Kaçarlara ulaşmış olan terimler olduğu ortaya çıkıyor. Bu bağlamda Kaçarların asırların ötesinden gelen zengin Türk devlet geleneğini sürdürdüğü açıkça görülmektedir.

Yukarıda sıraladığımız halis Türkçe tabirlerin yanı sıra pek çok istilahlardan da yabancı kelimelere Türkçe -başı, -beyi sözcüklerinin, -çı/-çi ekinin ilave edilmesi sonucunda oluşturulduğuna rastladık. Örneğin: çarhçı, zurnaçı, şatırbaşı, hekimbaşı, hâcebaşı, hazâneçi, zergerbaşı, zenburekçi, kalebeyi, mollabaşı, müneccimbaşı, münşibaşı, nakkaşbaşı, nağaraçı, emirahurbaşı, cerrahbaşı, divanbeyi, lalabaşı, mimarbaşı, ferraşbaşı, âbdârbaşı, bağbanbaşı, baytarbaşı, tacirbaşı, telgrafçı, cebbedarbaşı, çerağçı, çerağçıbaşı, hakkâkbaşı, hâdimbaşı, hatibbaşı, hayyâtbaşı, hayyâmbaşı, deryabeyi, zergerbaşı, saraydârbaşı, sakkabaşı, şikarçı, şeypurçı, tabbâhbaşı, akkâsbaşı, kahveçibaşı, kaleskaçbaşı, kitabdârbaşı, mütevellibaşı, müzikançbaşı, mirabbası, mirgazabbası, neccârbaşı, nalbendbaşı, vekilbaşı, kitapçı vs.

Sadece tarihten gelen terimlerin değil, matbacılık alanındaki yeni teknolojik tabirlerin bile basma, çap gibi Türkçe karşılığının

kullanılması, yeni bulgulardan olan telgraf alanındaki memura ise Türkçe -cı eki ile telgrafçı denmesi dikat çekicidir. Kaçarlar sadece kendilerine ulaşmış olan Türkçe terminolojiye sahip çıkmakla yetinmemiş, kendileri de bu yönde Türkçe yeni terimler üretmişlerdir.

Gerek Kaçar hanedanının üyeleri (Abakahan, Alparslan, Argun, Arslan, Babahan, Cengiz, Efrasiyab, Hanbaba, Hangeldi, Hanlar, Hulagu, İlhan, Kaan, Karahan, Kızıl Arslan, Ögedey, Salur, Sancar, Sebüktegin, Selçuk, Taclıbegüm Hanım, Toygun Hanım, Timur, Tuğrul, Turan Ağa, Uluğbey, Yıldırım), gerekse de devlet erkânı ve halk (Ağababa Han, Ağabey, Ağahan Bey, Ağalar Han, Ağası, Aras Han, Artuk, Aslan Han, Atabey, Ayıhan, Bahadır Han, Bayram, Bayramkulu, Begüm Hanım, Bektaş Han, Beyler Han, Budak, Büyük Ağa, Büyük Han, Dadaş Bey, Efrasiyab Han, Emirgüne Han, Hanbaba, Hanlar, İlgeldi / Elgeldi Han, Kılıç Han, Koca Han, Kulu Han, Ocakkulu, Saru Aslan, Sarubey, Saruhan, Satur Han, Sevgili, Timur Han, Uğurlu Han, Yahşi Koçak, Yulduz Han vd.) arasında Türkçe isimler taşıyan çok sayıda kişilere rastlanmaktaydı (Sümer, 1999: 288-297; Musalı, 2016: 172-194; Nûrî, 1386; Nâ'înî, 1353; Şîrâzî, 1380; Erdekânî, 1374). Bunların yanında -kulu ve -verdi gibi Türkçe sonluklara biten isimlerle sık sık karşılaşmaktayız (Allahverdi, İmamkulu vd.).

Özellikle hanedanın kullandığı Türkçe isimlere bakıldığında Kaçarların bir taraftan İslâmiyet'ten önceki Türk mirasına sahip çıkarken, diğer taraftan da Gazneli, Selçuklu, Azerbaycan Atabeyliği, İlhanlı, Timurlu, Safevî ve Osmanlı tarihinden esinlendikleri gözlemlenir. Hatta Kaçar sarayında isimleri zor telaffuz edilen yabancıları bile Türkçe takma isimlerle adlandırıyorlardı. Örneğin, Rus generali Valerian Zubov'a bu şekilde Kızılayak ismi takılmıştı (Şîrâzî, 1380: I, 191).

İlhanlılar, Timurlular ve Safevîler döneminde olduğu gibi Kaçarlar zamanında da On iki hayvanlı Türk takvimi Hicrî takvimin yanı sıra devletin resmî takvimi olarak kullanılıyor ve yılların isimleri "Sıçgan Yıl", "Bars Yıl", "Yılan Yıl", "Tonguz Yıl" vs. diye Türkçe ifade ediliyordu. Resmî evrak ve hatta padişaha ait belgeler çoğu zaman Türk takvimiyle tarihlendirilirdi (İsfahâniyân

vd., 1385: 29, 59, 68, 72, 83, 84, 110, 191, 408, 410, 462, 494, 495, 498). Mâlî yıl hesaplamaları da Türk takvimine göre yürütülüyor ve vergiler de yine bu takvime göre toplanıyordu (İsfahâniyân vd., 1385: 191,408; Erdekânî, 1374: I, 324-325). Sadece İran Meclis Kütüphanesi arşivinde bu durumu belgeleyen yüzlerce vesika bulunmaktadır.

Tarihî eserlerin yazımı sırasında da yıllar sık sık Türk takvimi ile ifade edilmekteydi. Örneğin, yapığımız hesaplamalar sonucunda Kaçar dönemi tarih eserlerinden Târîh-i Zulkarneyn'de 74 kez, Târîh-i Müntazam-ı Nâsırî'de 43 kez, Fârsnâme-i Nâsırî'de 240 kez, Mirâtu'l-Vakâyi-yi Muzafferî'de 55 kez, Efdalü't-Tevârîh'te 29 kez tarihlerin Türk takviminin yıllarıyla ifade edildiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Kaçar şahları başta olmak üzere çok sayıda devlet adamlarının hatıralarında ve günlüklerinde de Türk takviminden aktif bir şekilde yararlandığı görülüyor. Türk takvimi Kaçarlar döneminde resmî takvim olarak kullanılmış ve yalnız 1304 yılının 10 Ferverdin tarihinde (30 Mart 1925) kabul edilmiş bir kararla resmî kullanımdan kaldırılmıştır (Bîrşek, 1373: 234; Müstevfî, 1384: III, 649).

4. Kaçar Döneminde Yazılı Edebiyat ve Eğitim Dili Olarak Türkçe

Kaçarlar döneminde İran'da Türk edebiyatının gelişimi sürmüş ve Türkçe yazan çok sayıda şair yetişmiştir. Telimhan, Bende Mirza Muhammed Razî Tebrizî, Ebû'l-Feth Han Tûtî, Endelib Karacadağî, Zikrî Erdebilî, Hayran Hanım, Seyyid Ebû'l-Kasım Nebâtî, Muhammed Bâkır Hâlhâlî, Hacı Mehdi Şükûhî, Ebû'l-Hasan Râcî, Mirza Ali Han La'lî, Muhammed Hidecî, Sarraf Hacı Rıza, Muhammed Halife Âciz, Muhammed Emin Dilsuz, Seyyid Rıza Sâbir, Ziyâî Erdebilî, Hayâlî Râkım Erdebilî, Muztar Tebrizî, Pürgam, Mirza Kazım Kadı Askerzâde Matla, Nâzım Erdebilî, Mail Mirza Hasan Afşar, Mücrim Ali Erdebilî, Gulam Erdebilî, Sâbit, Attâr Erdebilî, Çavuş Mir Mahmud, Urmiyeli Âşık Mustafa, Şûrî Bahşâyîşî, Abdürreşid Edibü's-Şu'arâ, Mirza Lutf Ali Endelib bunların en önemlilerindendirler (İbrahimov vd., 1981; Kafkasyalı, 2002; Heyet, 1376: 168-197).

Prof. Dr. Cevad Heyet'in belirttiği üzere, "asılları Türk olan Kaçar hükümdarları, İran edebiyatını himaye etmenin yanı sıra Türkçe eserler yazılmasını da teşvik ediyorlardı" (1376: 167). Kaçar dönemi şairlerinden Muhammed Kazım Esrâr Alişah Tebrizî, Türkçe şiiriyatın Fars şiirinden geri kalmadığını ispatlamak için 1294-99 / 1877-82 yılları arasında kendi çağdaşı olan ve Türkçe şiirler yazan 86 Azerbaycan şairinin biyografisini ve şiirlerinden örnekleri içeren "Behcetü's-Şu'arâ" isimli bir tezkire yazmıştır (Musalı, 2012: 239-242). Kaçar şehzadelerinden olan Hulagu Mirza ise 1255-1256 / 1839-1840 yıllarında kaleme aldığı "Harâbât" adlı şairler tezkiresinde Türkçe yazan şairlere özel bir bölüm ayırmıştır (Musalı, 2012: 215-218). Kaçar döneminin diğer bazı tezkirelerinde de Farsça manzumelerin yanı sıra Türkçe şiir örneklerine yer verilmektedir.

Devlet adamları, hatta padişah hanedanı üyeleri arasında bile Türkçe şiir yazan şahıslara rastlanmaktaydı. Örneğin, Feth Ali Şah'ın eşi ve Karabağlı İbrahim Halil Han Cavanşir'in kızı olan Ağabeğüm Ağa Ağabacı (1780-1832) Tahran sarayında Türkçe şiirler yazmaktaydı (Caferzade, 2005: 28-29). Seyyid Azim Şirvanî 1300 / 1883 yılında tamamladığı tezkiresinde Nâsırüddin Şah'ın Hz. Ali hakkında yazmış olduğu 18 beyitlik Türkçe şiiri sunmaktadır (Bayram, 2005: 211-212). Adı geçen şahın Hz. Hüseyin hakkında da sekiz beyitlik bir gazeli bulunmaktadır (Kâcâr, 1390: 133-134). Yine dönemin bazı edipleri, Nâsırüddin Şah'a ithaf ettikleri eserlerde bu hükümdarı Türkçe övmekte ve ona Türkçe şiirler hasretmekteydiler (Bayram, 2005: 6; Kâcâr, 1277: 1-2). Bu dönemde hatta Farsça yazılmış olan eserlerde bile sık sık Türkçe atasözlerine, diyaloglara, şiirlere, cümlelere, mektuplara ve hatta antlaşma metinlerine rastlamak mümkündür.

Kaçarlar döneminin başından sonuna kadar Türkçe eğitim-öğretim faaliyetleri devam etmiştir. Feth Ali Şah zamanında İran'da bulunan Fransız bilim adamı Professor Guillaume-Antoine Olivier, kendi seyahatnamesinde Kaçar döneminin tüm eğitim sisteminde Türkçe öğretimin temel derslerden birisi olduğuna dikkat çekmiştir:

“İran’da öğrencilere okuma ve yazma öğretildikten sonra gramere giriş, Arapça ve Türkçe dersleri verilir... İran’da gramerin ve söz konusu dillerin (Arapça ve Türkçenin) öğretimi eğitimin esası olarak görülür... Arapça dinin dili olduğu için, Türkçe ise saray adamlarının ve imparatorluğun kuzeydoğusundaki aşiretlerin³ genel dili olduğu için önem taşımaktadır” (Olivier, 1807: 163).

Dönemin Fransız gezginleri İran’ın sadece Türklerle meskun bölgelerinde değil, İsfahan gibi Farsça konuşulan şehirlerin medreselerinde bile Türkçe eğitim verildiğine tanıklık etmektedirler (Olivier, 1807: 103; Jourdain, 1814: I, 64, IV, 132). Zira pek çok Farmlar, devlet hizmetine alınabilmek için Türkçeyi öğrenmeye özen gösteriyorlardı (Jukovsky, 1808: 258).

Türkçeye olan talep sebebinden Kaçar Devleti yöneticilerinin de teşvikleriyle bu dilde ders kitapları hazırlanmaktaydı. Örneğin, Muhammed Şah Kaçar zamanında Fars eyaleti veziri Mirza Muhammed Taki Âştîyânî’nin hizmetinde bulunan Mirza Baba Tabîp Âştîyânî, Türkçeyi bilmeyen Farmların bu dili öğrenebilmesi için yetkililerin talimatıyla “Kavâid-i Zebân-ı Türkî” adlı eser telif etmiştir. Eserinin önsözünde o, kendi zamanında Türkçeyi bilmemenin bir utanç olduğuna vurgu yaparak, Fars ve Irak-ı Acem halkını bu utançtan kurtarmak adına Türkçeye dair bir ders kitabını yazmaya karar verdiğini açıklamıştır (Âştîyânî, 1387: 8-9). 1289 / 1872 yılında ise Abdü’l-Âli Halhâlî, veliaht Muzafferüddin Mirza’nın buyruğuyla Azerbaycan Türkçesi grameri üzerine “Kâide-i Zebân-ı Türkî” adlı eser kaleme almıştır (Rezaei, 2010: 1-2).

Yukarıda sözünü ettiğimiz eserler, Farmların Türkçeyi öğrenmesini hedeflemekteydi. Bunların yanı sıra Türk çocuklara okullarda kendi dillerinin gramerini öğretmeyi amaçlayan eserler de yazılmaktaydı. İbtidai okullar için Mirza Sadık b. Molla Esad Tebrizî tarafından 1893 yılında yayımlanmış olan “Kitâbçe-i Edebiyye” adlı Türkçe ders kitabı bu tarz eserlerdendi

³ İmparatorluğun kuzeydoğusundaki aşiretler derken, Fransız profesör Horasan Türklerine işaret etmektedir. Belki de Kaçar hanedanının kurucusu burada doğmuş olduğu için Olivier bu bölgeye dikkat çekmiştir. Fakat belli olduğu üzere Kaçar Devleti’nin diğer bölgelerinde, özellikle de devletin kuzeybatısındaki Azerbaycan’da da yoğun bir Türk nüfus vardı.

(Abdullayev, 1966: 227-231). Ayrıca Güney Azerbaycan ediplerinden ve eğitimcilerinden Mirza Hasan Rüşdiyye, Tebriz’de Rüşdiyye Milli Mektebi’ni açmış ve 1894 yılında orada “Vatan Dili” adlı Türkçe ders kitabını yayımlayarak, bu kitabı okulda öğrencilerine ders kitabı olarak okutmuştur (İbrahimov vd., 1981: 292-297; Heyet, 2005: 21-25). Seyyid Muhammed Nâtıkî, 1917 yılında Tebriz’de İtimad mektebini kurmuş ve öğrencilerine okutmak üzere 1926 yılına kadar Türkçe birkaç ders kitabı (“Sarf ü Nahv-ı Türkî-yi Azerbaycanî”, “Türkî Nisâb”, “Elifbâ-yı Cedîd” vs.) yayımlamıştı. XX. asrın başlarında Tebriz okullarında öğrencilere Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde eğitim verilmekteydi (Ferehmenrâd, 1392: 13).

Kaçar döneminin sonlarına doğru etkilerini artırmaya çalışan Fars kökenli bürokratlar Türkçenin öğretimini ders programlarından çıkarmaya çalışmışlarsa da buna muvaffak olamamışlardı. “Tercümân-ı Hakikat” gazetesinin 5 Receb 1318 / 29 Ekim 1900 tarihli sayısında verilen bilgiye göre, o günlerde Sultan II. Abdülhamid’in misafiri olarak İstanbul’da bulunan Kaçar hükümdarı Muzafferüddin Şah, bu haberi alınca hiç beklemeden hemen Tahran’daki Maarif Nezareti’ne telgraf çekerek Türkçe eğitim faaliyetlerine devam edilmesini ve hatta İran Azerbaycanı’nın tüm okullarında Türkçenin zorunlu bir ders hâline getirilmesini kati bir şekilde emretmişti. Adı geçen şah, Türkçenin çok tatlı (‘azebü’l-beyân) bir dil olduğunu, kadimden beri Azerbaycan halkının Türkçe konuştuğunu ve Osmanlı ile dostluk ilişkilerini göz önünde tuttuğunu belirterek, “Azerbaycan’da bulunan mekâtibde bundan böyle zebân-ı Fârsî ile beraber lisân-ı Türkînin dahi tedrisine ve bilhassa Türkçenin gereği gibi öğrenilmesine itina edilmesini emir ve iş’âr buyurdıkları” hakkında ferman vermişti (Laziboğlu, 1980: 195-203; Baharlı, 1394).

Yine bu dönemde Sadrü’l-Efâzıl lakaplı Mirza Lutf Ali Nasîrî Eminî Tebrizî (1851-1931), Türk dili üzerinde araştırmalar yürütmüş, Türkçenin nahvi ve lugati hakkında “el-Bâhis an lugatu İbn Yâfes” ve dilbilimi üzerine Türkçe “Telhîs-i Şerh-i Hutbetü’l-Kâmûs” adlı eserler telif etmiştir (Şâhmeresî, 1385: 54).

Azerbaycan Türkçesini öğreten ders kitaplarının yanı sıra Çağatay Türkçesinde de sözlükler ve ders kitapları hazırlanmaktaydı. Cevad Heyet'in doğru tespitlerine göre, önceki asırlarda olduğu gibi Kaçar döneminde de İran aydınları Çağatay edebiyatına ve özellikle de Alişir Nevâyî'nin eserlerine büyük bir ilgi duyuyorlardı. Bu nedenle Çağatay Türkçesi üzerinde çalışmalar bu dönemde de sürdürülmüş ve Çağatay Türkçesine dair üç sözlük meydana getirilmiştir (Heyet, 1376: 167). C. Heyet'in sözünü ettiği sözlükler aşağıdakilerdir:

1. "Hulâsa-i Abbâsî" – Muhammed Hoyî tarafından 1240 / 1824 civarında yazılarak, veliaht Abbas Mirza'ya takdim edilmiştir (Miandoab, 2010: XXIX).

2. "Behcetü'l-Lugat" veya "Lugatü'l-Etrâkiyye" – Kazvinli Feth Ali Kaçar tarafından yazılmış ve Nasrüddin Şah'a ithaf edilmiş olan Çağatayca – Farsça büyük sözlüktür. Üç yıl içinde yazılan bu eser 1277 senesi Ramazan ayında / Mart-Nisan 1861'de tamamlanmıştır (Kâcâr, 1277: 16; Thury, 1903: 10; Rahimi, 2018: 663-704).

3. "Altamga-i Nâsırî" – Muhammed Salih İsfahânî tarafından telif edilerek, Nasrüddin Şah'a sunulmuştur.

Ancak Kaçar döneminde Çağatayca üzerine yapılmış olan çalışmalar, bu listeye sınırlı değildir. Bunların yanı sıra Feth Ali Şah'ın Yezd valisi olan oğlu Muhammed Veli Mirza'nın hizmetinde münşî görevinde bulunan ve kendisi de Çağatayca şiirler yazan Muhammed Cafer Tarab Nâ'inî İsfahanî, bu lehçeyi öğrenenlere yardımcı olmak adına "Kavâid-i Türkî-yi Çağatayî" isimli bir eser kaleme almıştır (Nâ'inî, 1353: XXIV).

"Bu gibi eserler, Türkçeyi bilen İran şairlerinin hatta Çağatay lehçesiyle ne kadar ilgilendiklerini göstermektedir. Hatta bazı şairlerin bu lehçede şiir dedikleri malumdur. Bunların arasında Hücet ve Neşat en mühimleridir" (Heyet, 1376: 167-168).

Azerbaycan Türklerinin başta Nevâyî'nin eserleri olmak üzere Çağatay edebiyatına duydukları ilgi XIX. yüzyılda da devam etmiş, hatta Nâsırüddin Şah ve veliaht Abbas Mirza gibi devlet büyükleri tarafından teşvik edildiği de görülmüştür (Heyet, 2005: 14). Kaçar hanedanı Çağatay Türkçesi üzerinde çalışmalar yapılmasını

sadece teşvik etmekle kalmamış, bu hanedanın kimi temsilcileri bahse konu lehçeyi bizzat öğrenmeye teşebbüs etmişlerdir. Örneğin İ'timâdü's-Saltana Muhammed Hasan Han, Nâsîrüddin Şah'ın Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Çağatay Türkçesini de iyi bildiğini belirtmektedir: "Çağatay Türkçesini mükemmel seviyede biliyor ve bu dilin imla ve münşeâtından doğan müşküllerin tamamı o hazret için apaçık ve kolaydır" (Erdekânî, 1374: I, 28). Muasırı olan başka bir devlet adamının tanıklığına göre adı geçen şah, Alişir Nevâyî'nin Çağatayca eserlerini okumayı çok severdi (Kâcâr, 1277: 14).

Tebriz'de ilk matbaanın kuruluş tarihi olan 1817'den İran'da Meşrutiyet İnkılabı'nın başlangıcı olan 1905 yılına kadar geçen süre zarfında Güney Azerbaycan'da yaklaşık yüz tane Türkçe kitap basılmıştır (Heyet, 2005: 19). Yine XIX. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle de Meşrutiyet İnkılabı ile beraber Güney Azerbaycanda Türkçe basın organları da yayımlanmaya başlamıştır (Heyet, 2005: 16-17,28-54; Mustafayev, 1998: 52-53).

Böylece, Kaçarlar döneminde Türkçe pek çok alanda – siyasette, silahlı kuvvetlerde, edebiyatta, eğitimde, basında vs. kapsamlı bir şekilde kullanılmakta ve Farsçanın yanı sıra devletin iki resmî dilinden biri olarak görülmekteydi.

5. Kaçar Devleti'nin Resmî Yazı Dili Olarak Türkçenin Kullanımı

Önceki dönemde İran'ı yönetmiş olan bazı Türk hanedanlarının zamanında olduğu gibi Kaçarlar da Farsçanın yanı sıra Türkçeyi resmî yazı dili olarak kullanmışlardır. İran'ın ünlü tarihçilerinden Murtazâ Râvendî, somut örnekler vermemesine rağmen, "Ağa Muhammed Han Kaçar'ın sarayında... muteber yazışmaların, mektupların ve fermanların Arapça, Farsça, Türkçe ve Çağatayca yazıldığından" söz etmektedir (1386: 492-493). Burada Türkçe derken Azerbaycan Türkçesi, Çağatayca adıyla ise Çağatay Türkçesi kastedilmektedir. Ağa Muhammed Han Kaçar dönemine dair Türkçe herhangi bir belge daha ortaya çıkarılmamışken, Feth Ali Şah zamanına ait yeni bulmuş olan bazı vesikalar Kaçar sarayında Türkçe belge düzenleme olayının Ağa Muhammed Han

devri ile sınırlı kalmayarak, bir gelenek şeklinde onun varisinin hâkimiyet yıllarına da intikal ettiğini göstermektedir.

Söz konusu belgelerden ilki tarafımızca ortaya çıkarılmış olup, Feth Ali Şah'ın sadrazam tayini ile ilgili 1221 senesi Şevval ayına (12 Aralık 1806 – 09 Ocak 1807) ait Çağatay Türkçesinde bir yarlığıdır. İlgili bu belgenin sureti, İran İslamî Şura Meclisi Kütüphanesi'nde 1453 arşiv numarasıyla muhafaza edilen, Feth Ali Şah'ın oğlu Alikulu Mirza Í'tizâdü's-Saltana'ya mahsus yazma bir mecmua içinde 15. sırada yer almaktadır. Kaçar sarayının münşisi Mirza Muhammed Razî Tebrizî tarafından kaleme alınmış olan bu yarlık, Mirza Muhammed Şefi Bendpeyî'nin sadaret makamına atanmasını konu etmektedir. Bu yarlığın emir-hüküm kısmında Feth Ali Şah şöyle buyurur:

“Çün devletlü, 'izzetlü, sa'âdetlü, irâdetlü, mecdetlü, necdetlü, kiyâsetlü, ferâsetlü, 'akîdetlü, bendelik câmesin hâme ignesi ilen tiken ve çâkerlik dânesin yürek mezra'ide iken iski hîdmetkâr, ıssık-savukğa pâyidâr, mümtehanü'l-ğazretü'l-'ulyâ, mü'temenü's-saltanatü'l-'uzmâ Mîrzâ Muhammed Şefî-i Qadîmî ki, tayy-ı lisânindin müşterî başında taylasân ve hüsn-i beyânındin tîr-i debîr bî-zebândur, burunğı zamândın kulluğımızda bil büküb ve tiriklikde bar-yoğun yolımızda töküb, katla-katla çatık işlerge tüşüb, türük-türük kişiler bile konuşub idi, şehâb-i 'inâyet-i şâhâne tamlarındın iqbâlıning ülengin gögertgay ve re'fetimiz üçükündin âmâlıning yurtın ışınatgay, vezâret tonı ilen incülük boyın tonaduk ve tüşkünlikde merhamet ili ile bükülmiş bilin tiredük kim, devlet pâ ber-câ barıca ra'ıyyet ve yasaqlıg anıng istimâindin ferâgat yastanacağıga yastanalar ve anıng sözün memleketimizding küntoğarındın künbatarıga dek sınanmış sanalar. Uluslarıng hayır-du'âsındın zât-ı hümâyünümüzga uluslar tigürgay ve en'amımız 'âidesidin fâideler görgay” (Mecmua, 34b-36a).

Bahsi geçen yarlığın tam metni, yayın aşamasında olan başka bir makalemiz çerçevesinde transkripsiyon yapılarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Farsçanın Anadolu ve Orta Asya'daki Türk muhitini derinden etkilediği, hatta Hindistan'ın saray ve kültür çevrelerinde bile yaygınlaştığı bir dönemde İran'a hükmeden bir padişahın sadrazam gibi önemli bir makama tayinle ilgili fermanı Türkçe yazdırması oldukça manidardır.

Fakat Feth Ali Şah'ın bu fermanı, Kaçar döneminden kalan Türkçe yegâne belge değildir. Nitekim Horasan Türklerinin araştırmacısı olan İsmail Sâlâriyân bir makalesinde, yine Feth Ali Şah döneminde, 25 Safer 1222 / 4 Mayıs 1807 tarihinde Kaçar saltanatıyla Napolyon'un yönettiği Fransa İmparatorluğu arasında imzalanmış olan Finckenstein Antlaşması'nın Azerbaycan Türkçesinde yazılmış olan 16 maddelik metninin Fransa Tarih Müzesi'nde korunduğunu belirtmiş ve bu antlaşmanın beş sayfadan oluşan mühürlü elyazması orijinalinin fotokopisini kendi makalesine eklemiştir. Antlaşma metninin giriş kısmı şu şekildedir:

“Fransa imparator ve İtalya pâdişâh cenâbları ve İrân şâh-ı sa‘âdetgâh cenâbları ittihâd-ı ‘ahd-nâme ile muhabbetiñ binâları meşbût etmesine hâhiş édüb binâen-‘aleyh ruşsat-ı kâmile ile ruşsat-güzârları ta‘yîn édüb ya‘ni Fransa imparator ve İtalya pâdişâh tarafından devletiñ vezîri ve ser-kâtib-i a‘zam çeleng-i hümâyün ile ve Bâvîr ve Bâd devletleri nişânlarile müşerref olan Mösyör Hug Bernar Mare nâm me‘mûr ve İrân şâh-ı şâhib-i destgâh ü sa‘âdetgâh taraflarından sefir-i bî-nazîr ‘âlî câh ve rif‘atgâh Mirzâ Muhammed Rıza Hân Kazbîn şehriñ nâzırı ve Muhammed ‘Alî Mirzâ hazretleriñ vezîri ve muşârun-ileyhâ ruşsatnâmeleriniñ tebdili eyledikten soñra ednâ meşrûh olan maddeleri rabt etmişler” (Sâlâriyân, 1394; Balcı, 2017: 7-28).

Bu antlaşma metni, Türkçenin Feth Ali Şah döneminde Kaçarlar tarafından sadece ülke içinde değil, uluslararası ilişkilerde de bir yazı dil olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Böylece, en azından ilk iki Kaçar şahının zamanında Azerbaycan ve Çağatay Türkçelerinin en üst düzeyde resmî devlet dili statüsünde kullanıldığına dair verilere sahibiz. Safevî döneminden başlayarak Azerbaycan Türkçesinin devlet yazışmalarında kısmen kullanılmaya başlaması, özellikle de Şah İsmail Hatâyî'nin bu dilde şiirler kaleme alması, onun bir yazı dili olarak itibarını artırmıştı. Kaçar boyunun da aslî vatanının Azerbaycan olduğunu, adı geçen hanedanın atalarının buradan Horasana göç ettirildiğini, Kaçar saltanatı döneminde Tebriz'in veliâht-nişin olduğunu, Kaçar sarayında ve ordusunda Azerbaycan Türkçesinin hâkim olduğunu yukarıda beyan etmiştik. İşte bu yüzden Kaçarların ilgili Türk lehçesini yazı dili şeklinde

kullanmaları şaşırtıcı olmasa gerektir. Ağa Muhammed Şah ve Feth Ali Şah dönemlerinde Çağatay Türkçesinde fermanların verilmesine gelince, gerek Timurlular devrinde bu lehçede resmî yazıların hazırlanması geleneği, gerek Alişir Nevâyî'nin Türk dili ve edebiyatı tarihindeki derin tesirleri ve gerekse de Kaçar hanedanı atalarının Horasana yerleştikten sonra yaklaşık iki yüz yıllık bir süre zarfında Çağatay Türkçesinin etkin olduğu bu coğrafyada yaşaması gibi hususların bu işte mühim bir rol oynadığını düşünüyoruz.

Kaçar dönemi kurum ve kuruluşlarına ait Türkçe diğer belgeler de zamanımıza ulaşmıştır. Örneğin, Erdebil'deki Şeyh Safi Dergâhı mütevellî-başısı tarafından Malatya'daki Şah İbrahim Veli Ocağı mensuplarına verilen 1242 / 1826-1827, 1301 / 1883, 1321 / 1903 ve 1322 / 1904 tarihli mühürlü şecereler ve icazetnâmeler Türkçedir (Aytaş, 2011: 100-103,153-161,164-170). Ayrıca, 1325 / 1907 yılında Tebriz Milli Encümeni'nin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gönderdiği mektup Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmıştır (Heyet, 2005: 33). İstanbul'daki İran sefaretinin Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti İstanbul Mümessilliği'ne gönderdiği 1918 ve 1922 tarihli resmî mektuplar da Türkçe yazılmıştır (Komisyon, 2010: II, 604, 620).

Bunların yanı sıra halk katından da devlet makamlarına Türkçe yazılı başvurular yapılabilmekteydi. Örneğin, İranlı yazar Afdalü'l-Mülk Mahmud Kirmanî, Tahran'da Muzafferüddin Şah'a suikast hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle hapse atıldığında affedilmesi için şaha Türkçe mektup yazmıştı (Storey, 1972: II, 1066). Ayrıca Eherli şair Çavuş Mir Mahmud'un vali Emir Nizam'a, "Sana kurban olum, Han Emir Nizam; Günbegün işlerin nizama gelsin" mısralarıyla başlayan Türkçe manzum bir şikâyet mektubu yazdığı bilinmektedir (İbrahimov vd., 1981: 231).

Sonuç

Gerek İran kaynakları, gerekse de Osmanlı, Fransız, Rus, İngiliz ve Alman kaynakları Kaçar hanedanının Türk hüviyetine sahip çıktığını ve Türkçeyi himaye ettiğini göstermektedir. Kaçar şahları kendilerini her daim Türk olarak görmüş ve bundan gurur

duymuşlardır. Kaçar sarayının resmî tarihçileri kendi eserlerinde Türk kimliliğini ve Türkçeyi övmüş, Oğuz Han başta olmak üzere Türk büyüklerini methetmişlerdir. Bu eserlerde Kaçar şahları Türk tarihinin şanlı hakanlarına benzetilmiş, adı geçen hanedanın Türk soyundan geldiğine dair defalarca gururla hatırlatma yapılmıştır. Kaçar dönemi müverrihleri Türk-Oğuz boylarının tarihine özel bir ilgi duymuş, bu konuda eserler vermişlerdir. Dönemin Avrupalı diplomat, müsteşrik ve gezginleri Kaçarların Türk ırkından geldiğine vurgu yapmış, onların saltanatını Turan'ın İran üzerindeki hâkimiyeti olarak nitelendirmişlerdir.

Azerbaycan eyaleti, veliahtın yönetim yeri ve Kaçarların ata yurdu olması sebebiyle bahse konu dönemde önemli bir konuma sahipti. Devrin gerek Avrupa, gerekse de İran kaynaklarında Kaçar hanedanı Azerbaycan Türkü olarak görülüyor ve devletin idaresinde Azerbaycan Türklerinin söz sahibi olduklarına işaret ediliyor. Devletin tebaası olan Farslar bile bu durumun farkında olup, yeri geldiğinde Kaçar hükümdarlarını “Şah-ı Türk-i Azerbaycanî” diye tanımlamaktaydılar. Sadece siyasi yöneticiler değil, ordu kumandanlığı ve askerlerin de büyük çoğunluğu Türklerden oluşmaktaydı. Ana kaynaklar Kaçarların siyasi ve askerî açılardan Türklere dayanmasının bir tesadüf değil de şah hanedanının bilinçli tercihi olduğunu göstermektedirler.

Kaçar dönemine ait gerek Fransız, gerekse de İran kaynaklarında İran'ın resmî dillerinin Türkçe ve Farsça olduğu kayıtlıdır. Bu dönemde saray ve ordunun günlük konuşma dili olan Türkçe hem de devlet törenlerinde nutuklar yapılmasında, diplomatik görüşmelerde, emir-komuta verilmesinde resmî bir dil olarak aktif bir şekilde kullanılmaktaydı. İdarî ve askerî unvanların ve terimlerin de büyük çoğunluğu Türkçe idi. Gerek hanedan üyeleri, gerekse de devlet erkânı arasında Türkçe isimler taşıyan çok sayıda kişilere rastlanmaktaydı. İncelemelerimiz sırasında Kaçar devrinde kullanılan 130'dan fazla Türkçe resmî istilâh ve unvan, 70 civarında Türkçe şahıs ismi belirlenmiştir. Yine bu dönemde On iki hayvanlı Türk takvimi, Hicrî tarihiyle beraber devletin resmî takvimi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Kaçar döneminde İran'daki Türk edebiyatı nesir sahasında olduğundan ziyade nazım alanında gelişim göstermiştir. Hatta şah ailesinin kimi üyelerinin bile Türkçe şirler yazdığı görülmüştür. Bu dönemde Türkçe eğitim-öğretim faaliyetleri devam etmiş, hatta Kaçar sülalesi bu faaliyetleri teşvik etmiştir. Azerbaycan ve Çağatay Türkçeleri üzerine bu dönemde yazılmış olan gramer kitapları ve sözlüklerin bir kısmı Kaçar şah ve şehzadelerinin teşvikleriyle hazırlanmıştır. Kaçar iktidarı altında çok sayıda Türkçe eserler yayımlanmış, sayıları az olmasına rağmen Türkçe basın organları bile faaliyet göstermişlerdir.

Tüm bunlarla beraber Türkçe, Farsçanın yanı sıra gerek ülke içinde, gerekse uluslararası ilişkiler düzeyinde kısmen resmî yazı dili olarak da kullanılmıştır. Son zamanlarda Feth Ali Şah'ın Çağatay Türkçesinde bir yarlığının ve yine onun döneminde Fransa ile imzalanmış olan Azerbaycan Türkçesinde bir antlaşma metninin bulunması, ayrıca Kaçar Devleti bünyesindeki bazı kurumlarca Türkçe icazetnâmeler, şecerenâmeler ve mektuplar yazılması, halk katından devlet büyüklerine Türkçe yazılı müracaatların yapılması buna birer delil olarak gösterilebilir.

Fars dili ve edebiyatının İran'ın coğrafi sınırlarını aşarak Anadolu ve Orta Asya'daki Türk muhitini etkilediği ve hatta Hindistan'a kadar yayıldığı bir dönemde Farsçanın vatani olan İran'da Türkçenin yazı dili olarak onunla rekabete girmesinin, hafife alınacak bir başarı olmadığı kanaatindeyiz. Fakat Kaçar saltanatı boyunca Türkçenin devlet işlerinde kullanım alanının zaman ilerledikçe genişlediğini iddia edemeyiz. En azından Türkçe ferman yazma geleneğinin Feth Ali Şah'tan sonraki Kaçar şahları tarafından sürdürüldüğünü kanıtlayan vesikalara sahip değiliz. Bununla beraber Farsça, zamanla devlet katında şifahi iletişim dili olarak Türkçenin yanı sıra kendisine yer edinmeye başlıyor. Zira kaynaklarda Feth Ali Şah'ın sarayında neredeyse her zaman Türkçe konuşulduğu kayıtlıysa da Nâsîrüdîn ve Muzafferüddîn şahların zamanına ait kaynaklarda iki dilde (Türkçe ve Farsça) konuşmaların yapıldığı belirtilmektedir. Buna rağmen Türkçenin Farsça ile beraber devlet seviyesinde kullanımının Kaçar döneminin sonlarına kadar devam ettiği, bu hanedanın son

padişahının bile Türkçe konuşacak ve “ben Türk’üm” diyebilecek kadar kendi Türklüğünün bilincinde olduğu da bir gerçektir.

Kaynakça

- Abdullayev, Ağamemmed (1966). *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Arıkan, Mustafa (2010). *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı – İran İlişkileri (1914-1918)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Âştiyânî, Mîrzâ Baba Tabîb (1387). *Kavâ'id-i Zebân-ı Türkî*. Mukaddime, tashîh ve tahşiye: Hüseyin Muhammedzâde Sadîk. Zencan: Neşr-i Pınar.
- 'Aynü's-Saltana, Kahramân Mîrzâ Sâlûr (1374-1380). *Rûznâme-i Hâtırât*. Be kûşîş-i Mes'ûd Sâlûr ve Îrec Afşâr. Cilt: I-X. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- Aytaş, Gıyasettin (2011). *Belgeler Işığında Şah İbrahim Veli Ocağı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Baharlı, Mehrân (1394). “Destûr-ı Muzafferüddîn Şâh Berây-ı Tedrîs-i Zebân-ı Türkî”. 16 Âbân 1394. <http://salariyan.arzublog.com/post-66366.html> (erişim tarihi: 14.01.2017)
- Balcı, Mustafa (2017). “Finkesten Antlaşması ve Tarihî Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 15, s. 7-28.
- Bausani, Alessandro (1971). *The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century*. Translated from the Italian by J.B.Donne. London: Elek Books Ltd.
- Bayram, Ömer (2005). *Azerbaycan Sahası Tezkireleri ve Seyyid Azim Şîrvânî'nin Tezkiresi*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Bérard, Victor (1910). *Révolutions de la Perse; les provinces, les peuples et le gouvernement du roi des rois*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Bîrşek, Ahmed (1373). *Gâhnâme-i Tatbîkî-yi Se Hezâr Sâle*. Tahrân: Bünyâd-ı Dânişnâme-i Büzürg-i Fârsî.
- Caferzade, Azize (2005). *Azerbaycan'ın Kadın Şairleri Antologiyası*. Bakü: Avrasiya Press.
- Cihângîr Mîrzâ piser-i 'Abbâs Mîrzâ Nâibüssaltana (1384). *Târîh-i Nev*. Be sa'y o ihtimâm-ı 'Abbâs İkbâl. Tahran: İntişârât-i 'İlm.
- Curzon, George (1892). *Persia and the Persian Question*. Vol. I. London: Longmans Green.
- Çete, Mehmet (2007). *Türkiye – İran İlişkileri (1919-1938)*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dittel, William (1846). "Oçerk puteşestviya po vostoku s 1842 po 1845". *Jurnal dlya çteniya vospitannikam voyenno-uçebnih zavedeniy*. Tom 83. No. 331. St. Petersburg, s. 205-238.
- Doerfer, Gerhard (1987). "İran'da Türkler". *Türk Dili (Türk Dil Kurumu Yayını)*. S. 431, s. 242-251.
- Drouville, Gaspard (1826). "Nineşneye sostoyaniye persidskih voysk". *Moskovskiy telegraf*. Çast 11. No. 20. Moskva, s. 297-300.
- Drouville, Gaspard (1828). *Voyage en Perse, fait en 1812 et 1813*. Tome II. Paris: Chez Masson et Yonet.
- Dupré, Adrien (1819). "Nekotoriye izvestiya o nineşnem sostoyanii Persii". *Vestnik Yevropı*. Çast 106. No. 16, s. 299-306.
- Efdalü'l-Mülk, Gulâm Hüseyin (1361). *Efdalü't-Tevârîh*. Be kûşiş-i Mansûre İttihâdiyye, Nizâm Mâfi, Sîrûs Sa'dvendiyân. Tahran: Neşr-i Târîh-i İran.
- Erdekânî, Hüseyin Mahbûbî (1374). *Çihil Sâl-ı Târîh-i İran (ta'lîkât ber el-Meâsîr ve'l-Âsâr der ahvâl-ı ricâl-ı devre yû derbâr-ı Nâsrî)*. I-III. c. Be kûşiş-i İrec Afşar. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.

- Ferâhânî, Hasan (1385). *Rûzşümârî-yi Târîh-i Muâsır-ı İran*. C. I. Tahran: Müessese-i Mutâla'ât ü Pejûheşhâ-yı Siyâsî.
- Ferehmendrâd, Şîvâ (1392). *Nigâh-ı Güzerâ be Târîhçe-i Âmûzeş-i Türkî-yi Azerbaycanî*. Stockholm: eYayın-
<http://web.comhem.se/zhivago/pdf/Tarikhche-Amouzeshe-Azeri.pdf> (erişim tarihi: 08.01.2018).
- Fesâyî, Hacı Mirza Hasan Hüseyinî (1382). *Fârsnâme-i Nâsırî*. Tashîh o tahşiye: Mansûr Restgâr Fesâyî. C. I. Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Hasanzade, Tahire (2014). *XVIII-XIX. asır Afşarlar ve Kacarlar Devrinin Görkemli Azerbaycan Türkleri (Mehdi Bamdad'ın "Tarih-i Rical-i İran" eseri esasında)*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.
- Heyet, Cevad (1376). *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış*. C. I. Tahran: Varlık Dergisi Yayını.
- Heyet, Rıza (2005). *XIX. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jaubert, Pierre-Amédée (1821). *Voyage en Arménie et en Perse: fait dans les années 1805 et 1806*. Paris: Chez Pelicier et Nepveu.
- Jourdain, Amable (1814). *La Perse ou tableau de gouvernement, de la religion et de la littérature de cette empire*. Tome: I, IV, VI. Paris: Chez Ferra et J.B.Imbert.
- Jukovsky, Vasiliy Andeyeviç (1808). "O Persii". *Vestnik Yevropı*. Çast 40. No. 15, s. 232-264.
- Jukovsky, Vasiliy Andeyeviç (1809). "O Persii". *Vestnik Yevropı*. Çast 48. No. 23, s. 211-214.
- İbrahimov, Mirze vd. (1981). *Cenubi Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası*. C. I. Bakü: Elm Neşriyatı.
- İ'timâdüs-Saltana, Muhammed Hasan Hân (1357). *Sadrü't-Tevârîh*. (Tashîh, tahşiye, tevzîh ve fihristhâ ez Muhammed Müşîrî). Tahran: İntişârât-ı Rûzbihi.

- İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Hân (1367). *Târîh-i Muntazam-ı Nâsirî*. (Be tashîh-i Muhammed İsmâ'îl Rizvânî). C. III. Tahrân: Dünyâ-yı Kitâb.
- İsfahâniyân, Kerîm vd. (1385). *Esnâd-ı Târîhî-yi Hânedân-ı Gaffârî*. Tahrân: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr.
- Kâcâr, Feth Ali b. Kelbali (1277). *Behcetü'l-Lugat*. İran Milli Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1336, Telif tarihi: 1277 h.
- Kâcâr, İmamkulu Mîrzâ (1298). *Târîh-i Kâcâriyye*. İran Milli Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. F-914, Telif tarihi: 1298 h.
- Kâcâr, Nâsırüddîn Şâh (1390). *Dîvân-ı Kâmil-i Eş'âr*. Be tahkîk ü ihtimâm-ı Hasan Gül Muhammedî. Tahrân: Neşr-i 'İlm.
- Kafkasyalı, Ali (2002). *İran Türk Edebiyatı Antolojisi*. C. III. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kara, Polat (2010). *Türkiye - İran İlişkileri (1923-1960)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karadeniz, Yılmaz (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kazama, Akiyo (1380). *Sefernâme ve Hâtırât*. Tercüme: Hâşim Recebzâde. Tahrân: Encümen-i Âsâr ü Mefâhir-i Ferhengî.
- Komisyon (2010). *Arşiv Belgelerinde Osmanlı - İran İlişkileri*. Yayın Komisyonu Başkanı: Mustafa Budak. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Kosogovsky, Vladimir Andeyeviç (1960). *İz tegeranskogo dnevnika polkovnika V. A. Kosogovskogo*. Podgotovil k pečati G. M. Petrov. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.
- Kotzebue, Moritz von (1825). *Reise nach Persien mit der russischkaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817*. Wien: Kaulfuß und Krammer.
- Laziboğlu, Halid (1980). "İran'da Ne Kadar Türk Vardır, Nerelerde Otururlar". *Türk Kültürü Dergisi*. S. 211-214, s.195-203.

- Mecmua*. İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha. No. 1453/15.
- Mervezî, Mîrzâ Muhammed Sâdık. *Târîh-i Cihânârâ*. C. II. Elektronik yayın. <http://dl.ketabkadeh.com/jahan-aratarikh.pdf> (erişim tarihi: 07.01.2018).
- Metin, Celal (2006). *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Miandoab, Nasrin Zabeti (2010). *Muhammed bin 'Abdu's-Sabûr-ı Hôyî, Hulâsa-i Abbâsî (inceleme-çeviri-dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muravyov, Nikolay Timofeyevîç (1844). *Pisma russkogo iz Persii*. Çast: 1-2. St. Petersburg: Tipografiya Ştaba Otdelnogo Korpusa Vnutrenney Straji.
- Musalı, Namiq (2016). "Şeyh Safi Türbesi'nin Arşiv Belgelerinde Türkçe Şahıs ve Unvan Adları". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. C. 4, S. 7, s. 172-194.
- Musalı, Vüsale (2012). *Azerbaycan Tezkireçilik Tarihi*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.
- Mustafayev, Vidadi (1998). *Cenubi Azerbaycan: Milli Şuur (XX. asrın birinci yarısı)*. Bakü: Ebilov, Zeynalov ve Oğulları Neşriyatı.
- Mümtehanü'd-Devle, Mîrzâ Mehdî Han (1353). *Hâtırât*. Be kûşîş-i Hüseyinkulu Hânşekâkî. Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Müstevfî, Abdullah (1384). *Şerh-i Zindegânî-yi Men*. C. I-III. Tahran: İntişârât-ı Zevvâr.
- Nadjafov, Qasanaga (2013). *Katalog persidskih rukopisey (soçineniya po istorii i geografii)*. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Nâ'înî, Muhammed Ca'fer (1353). *Câmi'-yi Ca'ferî*. Be kûşîş-i İrec Afşar. Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî.
- Nûrî, Muhammed Takî (1386). *Eşrefü't-Tevârîh*. Tashîh: Sûsen Aslî. C. I. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb.

- Ogorodnikov, Pavel İvanoviç (1878). *Na puti v Persiyu i prikaspiyskiye provintsii yeyo*. St. Petersburg: Tipografiya M. İ. Popova.
- Olivier, Guillaume-Antoine (1807). *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*. Tome III. Paris: Chez Henry Agasse.
- Rahimi, Farhad (2018). "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi)*. S. 7/2, s. 663-704.
- Râvendî, Murtażâ (1386). *Târîh-i İctimâ'î-yi İrân*. C. IV (bahş-ı evvel). Tahrân: İntişârât-ı Nigâh.
- Resulzade, Mehemed Emin (2013). *İran Türkleri*. (Haz. Yadigar Türkel). Bakü: Teknur Neşriyatı.
- Rezaei, Mehdi (2010). *Kaide-i Zeban-ı Türkî (Türk Dilinin Grameri)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sâlâriyân, İsmail (1394). "Asl-ı Metn-i Ahdnâme-i Finkenıştayn be zebân-ı Türkî bâ Tasvîr ü Tercüme", 6 Mordâd 1394, <http://salariyan.arzublog.com/post-63532.html> (erişim tarihi: 15.01.2018).
- Saltıkov, Aleksey Dmitriyeviç (1849). *Puteşestviye v Persiyu*. Moskva: Universitetskaya tipografiya.
- Simoniç, İvan Osipoviç (1967). *Vospominaniya polnomoçnogo ministra (1832-1838)*. Perevod İ. G. Myagkovoy i Y. F. Rassadinoy. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Sipihir, Abdü'l-Hüseyn Han (1386). *Yâddâştâ-yı Melikü'l-Müverrihîn ve Mirâtu'l-Vakâyi'-i Muzafferî*. Bâ tashîhât o tevzîhât o mukaddimehâ-yı Abdü'l-Hüseyn Nevâyî. C. I. Tahrân: Mîrâs-ı Mektûb.
- Smith, John Masson (1978). "Turanian Nomadism and Iranian Politics". *Iranian Studies*. Vol. XI, p. 57-81.
- Storey, Charles Ambrose (1972). *Persidskaya literatura: bibliografiçeskiy obzor v tryox çastyax*. Perevel s angliyskogo,

- pererabotal i dopolnil Y. E. Bregel. Moskva: Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturi.
- Sümer, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. C. I. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, Faruk (2013). *Oğuzlar (Türkmenler)*. (Çev. Ramiz Asker). Bakü: TÜRKSOY.
- Sykes, Percy Molesworth (1915). *A History of Persia*. Vol. II. London: Macmillan and Co.
- Şahin, Dilek (2010). *Tahran Sefiri Ali Galib Bey'in Merkezle Muhâverât Evrakının (1893/1895) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şâhmeresî, Pervîz Zâre (1385). *Târîh-i Zebân-ı Türkî der Azerbaycan*. Tebriz: Neşr-i Ahter.
- Şemîm, Ali Asgar (1387). *İran der Devre-i Saltanat-ı Kâcâr*. Tahran: İntişârât-ı Bihzâd.
- Şîrâzî, Mîrzâ Fazlullah (1380). *Târîh-i Zulkarneyn*. Tashîh ve tahkîk: Nâsır Afşarfer. I. ve C. II. Tahran: Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî.
- Tahrânî, Mîrzâ Mehdî Nevvâb (1376). *Destûrû'l-A'kâb (risâle-i intikâdî ve siyâsî ez evâil-i asr-ı Kâcâr)*. Tahran: Neşr-i Târîh-i İran.
- Thúry, Józseftól (1903). *A "Behdset-ül-lugat" című csagatáj szótár*. Budapest: Kiadja A Magyar Tudományos Akadémia.
- Tunçkılıç, Fatih (2009). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı – İran Siyasi Münasebetlerinde Ermeni Meselesi (1896-1907)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.